BOSNA, BOŠNJAŠTVO I BOSANSKI JEZIK

Zbornik referata sa Osnivačke skupštine Matice Bošnjaka

Smail BALIĆ

KULTURA NA NIŠANU

Uporedo s krvavom dramom, koju od početka aprila 1992. godine neskrivljeno i neočekivano proživljuje bosansko stanovništvo, zemlja je zahvaćena barbarskim razaranjem sveukupnog kulturnog naslijeđa. Na meti su posebno uporišne točke kulturnog i vjerskog identiteta bosanskih Muslimana, što praktički znači nemilosrdan udar na tipični lik Bosne.

Prema raspoloživim sumarnim podacima, srpski agresor je samo do kraja januara 1993. što uništio, što teško oštetio oko 1000 džamija. To su dvije petine ukupnog broja islamskih bogomolja u zemlji. Uništene su i tri značajne biblioteke: Nacionalna i univerzitetska u Sarajevu, stručna biblioteka Orijentalnog instituta u Sarajevu i Narodna biblioteka u Mostaru. Broj uništenih ili oštećenih škola s priručnim knjižnicama se penje na stotine. Čitavi gradski ambijenti ljepote i arhitektonske vrijednosti sravnjeni su sa zemljom. Nestali su slikoviti gradovi Foča, Mostar, Jajce, staro Sarajevo i drugi. S ljudima zajedno, okrutni i do zuba naoružani napadač, briše spomenike prošlosti, umotvorine i plodove srca upisane u knjige ili uklesane u kamen.

Najvidniju sliku kulturnog naslijeđa pružaju u Bosni*, kao i drugdje na svijetu, građevni spomenici. Ovi su u stradalničkoj zemlji najvećim dijelom podignuti iz vjerskih pobuda. Pobožni altruizam, uz osobni stvaralački poticaj, je posebno u osmanlijskom razdoblju zemlje (1463–1787) bio pokretač skoro svih vrsta kulturne i humanitarne djelatnosti.

Koristonosni objekti, kojima je na ovaj način obogaćen kulturni i civilizacijski fond zemlje, obuhvaćaju zgrade vjerskog značaja: džamije, manje islamske bogomolje (mesdžide), vjerske škole, derviške odgojne škole (ḫānqāh), meditaciona sastajališta *(tekije),* zatvorene nadgrobne spomenike i nadgrobno kamenje. Njima se pridružuju svjetovne gradnje: sahat-kule, banje, knjižnice, gostinjci *(musāfirhāne),* kuhinje za sirotinju *(imāreti),* mostovi, zdenci, vodovodi, javni nužnici i popločane *(kaldrmisa-*

* Pod pojmom *Bosna* ovdje se podrazumijeva i Hercegovina, koja je dio historijske Bosne.

ne) ulice. Od velike umjetničke vrijednosti su prije svega stilski smišljeno izbalansirane velike džamije pod kupolama. Do na prag posljednje decenije 20-og vijeka održalo ih se tridesetak. Mada nisu izrazito umjetnička djela, i sve druge bosanske džamije djeluju na promatrača većinom ugodno i privlačno. Unutarnja arhitektura je često veoma lijepa. Po tlu prostrti ćilimi, rađeni s mnogo ljubavi, i šare po zidovima daju im izuzetnu draž.

Džamije pod kupolama su masivne građevine, uz koje strše vitke munare. Pod uticajem seldžučke gradevinarske tradicije, ulazna vrata su nerijetko udubljena u građevnu masu i ukrašena stalaktitima i arapskim pismenima. Prostor pred vratima je obično nadsvođen i s prednje strane omeđen arkadama. Unutrašnjost ovih džamija je ukrašena lukovima, glavicama, bazama i brojnim stalaktitima. U plošnom ukrasu na zidovima i svodu prevlađavaju arabeske te biljni i geometrijski motivi. Pomnjivom raspodjelom unutarnjeg i plošnog ukrasa bogomolja djeluje skladno i ukusno. Ta brižno izvedena raspodjela je čini većom i impozantnijom nego što je u stvarnosti. Dobro osmišljen smještaj podvlači ljepotu spomenika: u blizini nerijetko teče rijeka ili potok; ako ne to, onda šumi voda iz šadrvana. Jedna džamija u Mostaru, *Tabačica*, podginuta je direktno na rječici Radobolji. Kao i mnogu drugu ljepoticu, četnici su je sravnili sa zemljom već u prvim svojim naletima na grad. Uz većinu džamija rastu čempresi, platane, kesteni, lipe, akacije, orasi i slična stabla. Što od ovog prirodnog blaga nisu uništili četnici, postalo je žrtvom sjekire i pole domaćeg stanovništva zimi 1993. godine.

Od istaknutijih džamija pretvorile su se usljed planskog raketiranja u ruševine među ostalim ove: ustikolinska džamija iz vremena prije turskog osvajanja Bosne, Aladža u Foči – remek-djelo osmanlijske arhitekture iz 1550. godine, Ali-pašina i slatinska džamija, također na području Foče te fočanska Careva džamija iz 1500. godine, zapaljena i do temelja uništena. Teška oštećenja su pogodila skoro sve mostarske džamije, među kojima su se skladnošću građevnih elemenata i ljepotom isticale Karađozbegova (1557) i Koski Mehmed-pašina (1618). Sva muslimanska arhitektura istočno od Stoca u Hercegovini, posebno džamije, je što teško oštećena, što planski zbrisana sa zemlje.[1] Od kojih

[1] Najbolji uvid u ovaj kulturni fond pruža knjiga *Muslimanska baština u istočnoj Hercegovini* Hivzije Hasandedića, Sarajevo 1990. 350 str.

sedamdeset medresanskih zdanja iz osmanlijskog vremena održale su se do u najnovije doba samo dva: *Gazi Husrevbegova* i *Sišman Ibrahim-pašina medresa,* prva u Sarajevu, druga u Počitelju. Sarajevska medresa je oštećena, dok je ona u Počitelju još uspravna. Tip stare bosanske medrese je razmješten oko malog, prisnog dvorišta, od kojeg ga dijele hodnici s arkadama. Na sred dvorišta je vodoskok, s kojeg pršti voda u nekoliko slapova. Glavni ukrasni elemenat zgrade su visoka, udubinama i stalaktitima o zidnom bloku i na vrhu ukusno oblikovana vrata. Pročelje je ukrašeno još uz to uklesanim kronogramom građenja, obično u zlatnim, kaligrafski izvedenim arapskim slovima. Tu je navedeno i ime zakladnika uz molitvu za njegovu dušu. Uz svaku od dvanaest ili više malih kupola, ispod kojih se nalaze studentske sobe, strši dimnjak u obliku minijaturnog minareta.

Prva derviška hiža ili kuća za meditacije *(tekija, teké)* je osnovana po svoj prilici još prije pada bosanskog kraljevstva pod tursku vlast. Od pet odražnih starih tekija u Sarajevu, Fojnici, Blagaju kod Mostara, Zvorniku i Foči teško su stradale tri posljednje. Od očaravajuće ljepote je bila blagajska tekija, podignuta u velikoj pećini iznad vrela Bune. Uz nju je bio mauzolej *(türbe)* osnivača tekije.

Sve tri vrste nadgrobnih muslimanskih spomenika (zatvoreni mauzoleji, otvorena turbeta i mezari s nišanima) su pretrpjele teška razaranja. Već u komunističkoj Jugoslaviji su brojna muslimanska groblja konfiscirana, preorana i upotrijebljena za novogradnje ili pretvorena u parkove. Srpska strahovlada u okupiranim mjestima nastavlja tu nekulturnu tradiciju. Uz groblja preko noći nestaju manje džamije. Na njihovim površinama trasiraju se parkirališta za vozila, kao što je slučaj u Bosanskoj Krupi i u nekim drugim mjestima tzv. »Republike Srpske« na zemlji bosanskoj.

Usljed smjele arhitekture i atraktivnih lukova, veliku pažnju stranih turista privlače u Bosni stari mostovi. Najpoznatiji su oni u Mostaru, po kojem je grad dobio ime, u Višegradu – čuven po monumentalnom romanu *»Na Drini ćuprija«* od Ive Andrića, u Žepi, na Bregavi kod Počitelja, na Miljacki kod Sarajeva i Arslanagića most u Trebinju. Ovaj potonji je još za komunističkog vremena razmontiran i premješten na drugo, neprikladno mjesto, a svi drugi su nabojima agresora manje ili više oštećeni. U gradu Mostaru su minirani svi mostovi osim staroga, na kojem

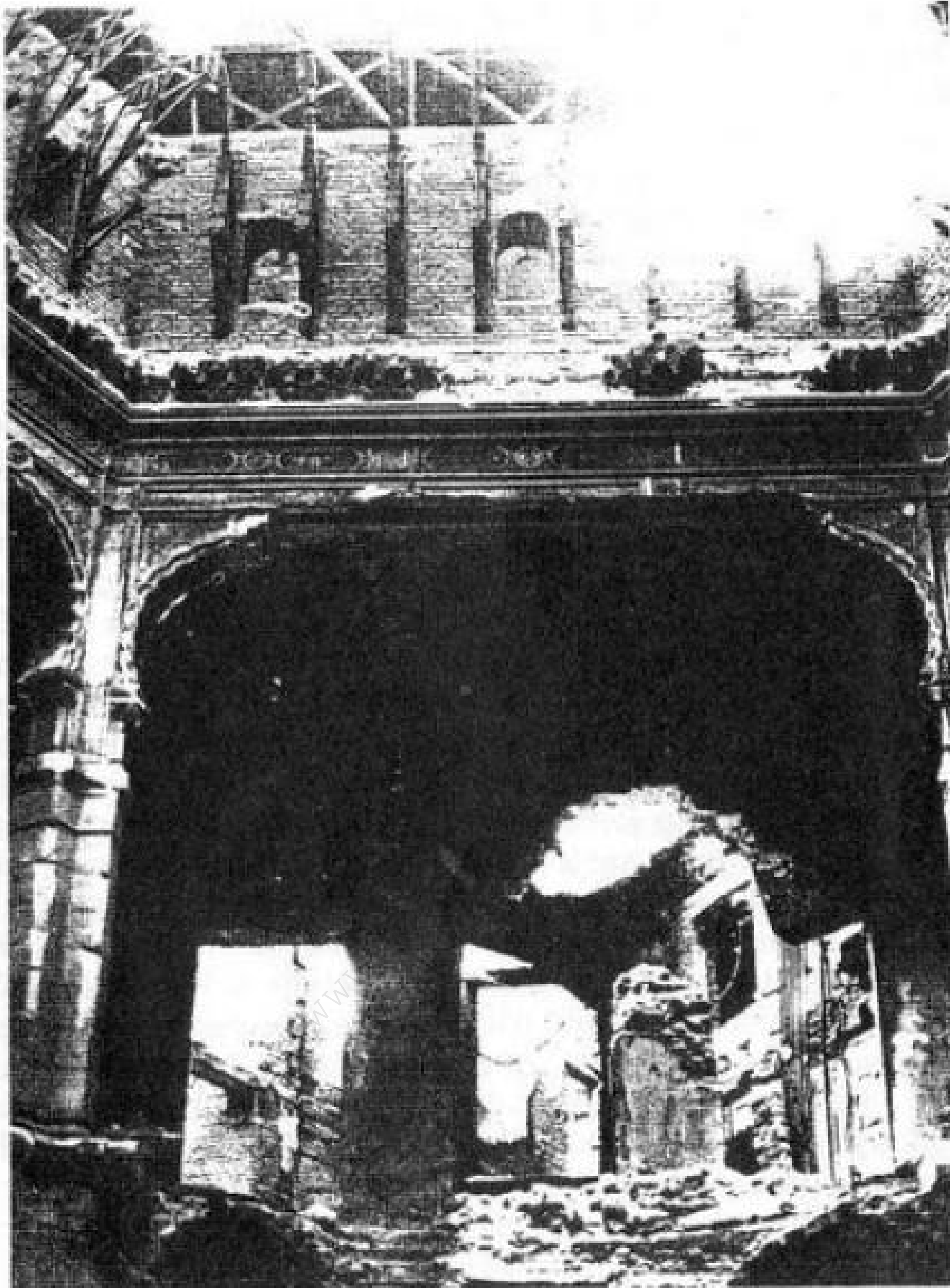
je također jednim pogotkom napravljen krater. Ovaj most *(stara ćuprija)* je opjevan u narodnoj pjesmi; na njemu je sniman veći dio čuvenog filma »Die letzte Brücke« s glumicom Mariom Schell. Ova smiona gradnja nad provalijom riječnog kotla u širini od 95 i visini od 75 stopa ima duboku vjersku simboliku. »Sve zemaljsko je«, primjećuje stručnjak za islamsku mistiku Hans-Joachim Kissling, »slikovit izraz druge stvarnosti. Zašto ne i most neimara Hayreddina? On treba da iz dana u dan čovjeka podsjeća na to, da će jednoga dana morati polagati račune za svoja djela prelazeći opasnu Şirât-ćupriju – most za prosijavanje ljudi po moralnoj vrijednosti na Sudnjemu danu«.

Dva velebna *karavan-saraja* o boku višegradskom mostu Mehmed-paše Sokolovića i goraždanskoj staroj ćupriji leže odavno u ruševinama. Dva jedina do sadašnjeg krvavog scenarija sačuvana trgovačka centra pod jednim krovom iz osmanlijskog vremena, *Brusa-bezistan* i *Gazi Husevbeg-bezistan*, velebne zgrade s kupolama, obje u Sarajevu, bombardiranjem s okolnih brda grdno su oštećene. Ni sahat-kule u Sarajevu, Mostaru i drugim gradovima nisu mimoišle oštećenja.

Zanimljivo je da su na uspostavljanju stare osmanlijske gradske infrastrukture pored bosansko-muslimanskih i turskih graditelja, sudjelovali i majstori iz Dalmacije i Italije. Poznata su i dva graditelja provoslavne vjere: Staniša i Tanasije. U drugu ruku je muslimansko graditeljstvo uticalo na način građenja crkava. Islamske minijature su se, kako je pokazala historičarka umjetnosti *Zagorka Janc*, odrazile na srpsko crkveno slikarstvo. Pored svega ovog zajedništva, srpski fanatici uništavaju sve što ima bilo kakvo muslimansko obilježje.

Važan dio muslimanskog kulturnog naslijeđa su česme, vodoskoci *(šadrvani)*, javna napojišta *(sebīli)* i kupatila javne i privatne prirode *(hamami* i *hamamdžici)*. Većina javnih česama nosi ornamentalan i figuralan nakit. Osim brojnih vodovoda i jednog bazena za plivanje u Sarajevu, stari Bošnjaci su sagradili velik broj javnih kupatila. Jedino preostalô kupatilo, *Gazi-Husrevbegov hamam* u Sarajevu također, je oštećeno. Četnici su s nasladom minirali vodovode – za opsjednute gradove je to jedna od najtežih briga. Ono što najmanje vole – čistoću duše i tijela – stavljaju balkanski zlikovci prioritetno na nišan.

Razvoj bosanskih gradova je usko povezan s osnivanjem pobožnih zakladâ *(vakufa, avqāf)*. Većina gradova su nastali u 15.

i 16. stoljeću, kad se Osmanlijsko carstvo nalazilo na vrhuncu moći, a Bošnjaci pune 52 godine uzastopice sjedjeli na stolici velikih vezira. Iza bitke na Mohačkom polju 1526. upravljali su takoder osvojenim dijelom Mađarske, pa su i ondje osnivali gradska jezgra osmanlijskog tipa. U to vrijeme mnogi Srbi pod

njihovom zaštitom u Mađarskoj razvijali bujnu trgovinu i skupa s Bošnjacima uživali mnoge povlastice. Historičar *Hamdija Kreševljaković* (umro 1959) je dokazao da je nemali broj pobožnih zaklada u Bosni djelo sitnih ljudi: obrtnika, mahalskih trgovaca, zemljoradnika, domaćica i dr.

Radi osiguranja slobodnih vidika, stambene kuće u starim bosanskim gradovima su podignute stepenasto ili s velikim razmakom jedne od druge. Iz zdravstvenih, poslovnih i estetskih razloga građene su u blizini tekuće vode ili jezera. Prirodna ljepota je redovno očuvana, a sama stambena arhitektura je primjerena čovjeku, pa ima humane dimenzije. Živî, danas već podobro narušenî, primjeri takove urbanistike su Mostar, Blagaj kod Mostara, Travnik i Foča. U starim naseljima je na sve strane žuborila voda rijekâ, potokâ i šadrvanâ – nekada i voda u džerizu (odvodu) – i mirisala svježina prirode. »Koga ne opčarava i danas«, pisao je početkom ovog stoljeća *Kornelius Gurlitt*, »urbana slika bosanskog glavnog grada? Neuporediv po snažnoj proturječnosti, grad se dijeli u dva oštro različita dijela: moderno-europski i orijentalno-osmanlijski. Ali europeiziranje ide nezaustavljivo naprijed, te prijeti opasnost da se stare orijentalne četvrti izgube, kao što je bio slučaj u glavnim gradovima ostalih balkanskih zemalja u susjedstvu«.[2] Četnici su u okviru svog monstruoznog plana za iskorjenjenje islama i muslimana zaista i u Sarajevu stvorili pustoš i balkansku nivelizaciju. Uz bosanskô-muslimanskô stanovništvo stradaju posebno teško orijentalne četvrti bosanskih gradova. Ali i srednjoeuropsko namrijeće austro-ugarske monarije je izloženo barbarskoj mržnji: raketirana je i spaljena divna zgrada bivše gradske vijećnice Sarajeva u postklasičnom maurskom stilu, koju je podigla Austrija. Iza Drugog svjetskog rata služila je za smještaj Nacionalne i univerzitetske biblioteke. Sa zgradom je nestao i sav književni fond, izuzetno vrijedan zbog bogatstva dokumenata domaće pismenosti, orijentalnih rukopisa na tlu Bosne i arhivalija razne vrste. Vođa srpskih ekstremista u Bosni, Crnogorac *Radovan Karadžić*, nakon ovog vandalskog čina besramno je ustvrdio da su Narodnu biblioteku uništili Muslimani kako bi se osvetili Austriji, dakle jednoj zemlji koja je osobito kod njih ostala u dobroj uspomeni

---

[2] Citirano po knjizi *Zwischen Halbmond und Doppeladler* Ernesta Bauera (Wien, München 1971), str. 178

i koja je njima za ljubav sagradila sarajevsku belediju (vijećnicu) u arapsko-islamskom stilu.[5)]

O razaranju i spaljivanju Mostara, drugog po veličini grada u Republici, donosi potresnu sliku *Rupert Neudeck,* istaknuti njemački novinar i jedan od vodećih članova humanitarne radne grupe *Cap Anamur.* »Lijeva strana ovog dragulja među svim gradovima stare Jugoslavije – tajni tip svih onih, koji su ondje nekad bili kao turisti – posve je spaljena i razorena. Učinjeno je to svjesno rukama srpskih milicija, ove srpske soldateske, koja je jednostavno fosfornim bombama dala sažeći najdivnije i zaštite najvrjednije spomenike. Hotel *Neretva,* jedna od uspomena na habsburško doba, podignut izravno na rijeci Neretvi, muslimanska banja sagrađena vjerno prema uzoru najljepše banje u Budimpešti, Muzička škola, džamije, *Tabačica*-mošeja u neposrednoj blizini čuvenog starog mosta iz jednog luka, koji je graditelj uspio sazidati nakon tri propala pokušaja 1566. godine. »Ovuda su kroz ovaj grad u toku posljednjih stoljeća prošle mnoge vojske«, kaže nam bosanski komandant *Mustafa Isović,* »ali svi su oni štedjeli ovaj spomenik od oštećivanja. Samo su Srbi ovdje vršljali kao vandali«. Pratiteljica, koja mi to prevodi, emancipirana muslimanska gospođa *Kimeta Dilberović,* upraviteljca Crvenog polumjeseca u Mostaru, primjećuje na to uzbuđeno: *»Zašto vrijeđamo vandale? Ubuduće će se sigurno govoriti: Divljali su ovdje kao Srbi«.*

Dalje piše kritični opažač: »Zaluđujući otrov nacionalizma je ovdje oduzeo pamet milionima ljudi. Poteklo je sve od Srba, koji su također odavno pripremali stvaranje Velike Srbije. Stanovnici Mostara se hvataju za glavu: zašto su bili tako naivni, da ove pripreme u toku posljednje dvije godine nisu primijetili? Srpski dio gradskog stanovništva je obitavao na brdskim obroncima grada, odakle su srpske milicije započele djelo osvajanja i pljačke. Mostovi – 13 ih na broju – koji spajaju lijevu obalu s desnom, su svi osim jedinstvene stare ćuprije prije dvije godine potkopani i začepljeni minama, te su u odlučnom momentu dignuti u zrak. Sve je počelo tačno po rafinirano postavljenom te dobro i clever izvedenom planu silnom eksplozijom 3. marta 1992. ... Od kada srpsko vodstvo zna, da su Europska zajednica i UNO pravi papirnati tigrovi, ono korak po korak tjera politiku

---

5) Vidi moju repliku na Karadžićevu laž u *Die Presse* (Wien) od 26.9.1992 (Tribüne der Leser, str. XV).

etničkog čišćenja (istrebljenja), koja se dade uporediti s apartheid-politikom. Ono je tu politiku, šta više, dovelo do izvedbe«[4)].

Uz zgrade pretvorene su u prah i pepeo i brojne fakultetske, školske i privatne biblioteke kao i istraživačka oprema raznih instituta. Ne zna se broj uništenih divnih kaligrafskih radova, minijatura, umjetničkih rukotvorinâ i proizvoda domaće radinosti, često rađenih s velikom ljubavi i profinjenim osjećajem za ljepotu.

Pokretnice i ciljevi agresije

Osnovni motiv agresije na Bosnu leži u pohlepi za vlašću. Historijski uvjetovan raspad komunističkih vlastodržačkih struktura u korist demokratskog samoodređenja južnoslavenskih naroda ugrozio je povlašten položaj srpstva. Vještim korištenjem gorkog iskustva iz vremena Drugog svjetskog rata, kada je zapadni dio sprskog naroda bio izložen bezdušnim progonima ekstremnog hrvatskog nacionalizma, u kojem se nasuprot volji većine njihovih suvjernika bio našao i izvjestan broj muslimana, i dozivanjem »historijskog sjećanja« na Turke kao širitelje islama po Balkanu, srpski narod je duboko indoktriniran i doveden u stanje nacionalne uzbuđenosti. Dugo vremena potiskivana osvetoljubivost je ovladala srcima mnogih srpskih brđana, seljaka i polugrađana. Došli su u prvu scenu oni slojevi, koji su mentalno opterećeni mržnjom na grad i njegove civilizacijske tekovine. Čitav niz drugih pokretačkih snaga i predrasuda uključio se kao pogodan mehanizam mobilizacije u osvajačku strategiju velikosrpstva: želja za plijenom (staro naslijeđe hajdukâ), nagon za samopotvrdom vlastitog junaštva, požuda za osvetom zbog poraza na Kosovu polju 1389, iskazivanje vjernosti pravoslavlju borbom protiv islama i njegova »fundamentalizma«. Brojne knjige o progonima Srba u nekadašnjoj Nezavisnoj Državi Hrvatskoj (1941–45), o navodnoj izdaji srpstva primanjem islama, o srpskoj nesposobnosti da unovče svoje junaštvo (po *Dobrici Ćosiću* oni uvijek dobivaju u ratu, a gube u miru), o »džihadu« kao latentnom mehanizmu ugrožavanja svijeta od muslimana, o islamu kao skrivenoj podlozi albanskog ateizma do 1991 itd.

[4)] Rupert Neudeck: *Bosnien – europäische Brücke zur islamischen Welt*. U: Orientierung (Zürich) 56/1992, str. 208.

Obzirom na porijeklo, mentalitet, način života i etiku, bosansko stanovništvo obuhvaća dvije znatno različite grupacije: građane-starenike i seljake. Ovi potonji su velikim dijelom u Bosnu useljeni, da bi zemljoposjednicima – pretežnim dijelom muslimanima – obrađivali zemlju. To je posebno slučaj u istočnoj i zapadnoj Bosni. Radi se o onom pučanstvu pravoslavne vjere, koje se u toku 19. stoljeća nacionalno izjasnilo srpskim.

Bosanski muslimani imaju svoje nacionalno ime: oni su *Bošnjaci*, a nikako Srbi, kao što to tvrde *Veselin Đuretić* i neki drugi srpski akademici. Prema tome, njihovi preði nijesu primanjem islama izvršili nikakvu nacionalnu izdaju – koliko se ta perverzna argumentacija može uopće usvojiti. Muslimana je bilo uz slivove srednjeg i donjeg Dunava, donje Save i oko drinskog ušća u Savu i prije dolaska Turaka na Balkan[5].

Viđen u nacionalnoj perspektivi, islam je u Bosni bio zamjena za »bosansko krstjanstvo« i bogumilstvo, nemilosrdno progonjen od susjeda drugog vjerskog opredjeljenja poput dalekosežno sekulariziranog današnjeg bosanskog islama. Nesnosna je insinuacija u bosanskim muslimanima – kao što to čine neobrazovani i poluobrazovani Srbi – vidjeti Turke ili ih, kad je to oportuno, proglašavati Srbima. Želja za uništenjem muslimana i islamske kulture na području Balkana odavno prati politiku nekih Balkanskih zemalja, posebno Srbije. Ona je u izvjesnom smislu mentalni atavizam. Porazno za Bošnjake islamske vjere je da ona prodire ponovno u fazu ostvarenja, kada islam na svjetskom planu, usljed zloupotrebe u političke svrhe, pa i u svrhu teroriziranja neistomišljenika, ima narušen *image*.

Uz apostrofirano mentalno naslijeđe Srba, u ovim tragičnim zbivanjima dolazi do izražaja i sklonost jednoumlju, na koje su neuke mase navikle u komunizmu. Bjesomučna propaganda iz Beograda snažno ga podržava. Pametni ljudi u gomilama ostavljaju Srbiju. »Mrak se već užasno spustio na kulturu«, tuži se jedan os smjelih srpskih filantropa, nekadašnji gradonačelnik Beograda, arhitekta *Bogdan Bogdanović*. »Ako ste zavirili u knjižare, tu su sve same knjige o genocidu, knjige o starim carstvima i kalendari, knjige o parapsihologiji, neke Vave. I to je sve«. »Ne znam kako je kod vas«, nastavlja Bogdanović svoju tužaljku u razgovoru s hrvatskim novinarom, »ali ovdje mi ne

[5] Za početak vidi moju raspravu *Der Islam im mittelalterlichen Ungarn*. U: Südostforschungen (München) 23/1964, str. 19–35.

možemo živjeti od popova na televiziji. Kada ste ateist, ili tačnije agnostik, bolje vidite ko vjeruje, a ko ne vjeruje u Boga. Ja cijenim i duboko poštujem, kad vidim da neko vjeruje. Ponekad i zavidim. Ali kad gledam tu našu popovsku falangu, osim ovog nesretnog patrijarha Pavla, koji valjda vjeruje u Boga ... drugo je sve sami razbojnik»[6]. »Nema u nas povijesnog znanja, jer se povijest nije ni učila u školama. Pa umjesto nje dolazi do usmene nadogradnje. Počinju fabule i mitizacija»[7].

Usmena nadogradnja, o kojoj govori Bogdanović, uobličena je prije svega u srpskoj narodnoj pjesmi. Ali i umjetna pjesma i priča su za jednostavnog Balkanca izvor za obavještavanje o događajima iz prošlosti. Ona je podloga jednog izopačanog »historijskog sjećanja«, koje pokreće mase. Uz hajdučku pjesmu je za Srbina sa sela, na pr., epski spjev *»Gorski vijenac«* vladike *Petra Petrovića Njegoša*, u kojem ovaj veliča istrebljenje muslimana (»poturica«) iz Crne Gore na pragu 18. vijeka, jedna vrsta Biblije. U ovom djelu, koje je za čitavo vrijeme postojanja Jugoslavije bilo obavezna školska lektira, otvoreno se poziva na uništenje islamske kulture *(»No lomite munar i džamiju!«)* i na pokolje nedužnih ljudi.

Istražujući južnoslavenske narodne pjesme s etičkog polazišta, hrvatski jezikoslovac *Toma Maretić* je ustanovio da za razliku od drugog narodnog pjesništva muslimanska pučka pjesma sadrži malo surovosti, okrutnosti i zvjerstva[8]. A ta pjesma je ogledalo narodne duše. Uz formalnu ljepotu bosansko-muslimanske narodne poezije drugi istraživač, Nijemac *Georg Stadtmüller* se divio njezinoj etičkoj dubini.[9] U ovakovoj ocjeni mu je bio prethodnik *Friedrich Salomon Krauss*, istaknuti austrijski etnolog. Postojeću etičku diskrepancu posredno potvrđuje i grčki istraživač *Georges A. Megas* svojom pritužbom da se srpski junak nerijetko kreće izvan herojstva. On je našao da srpskom junaku »nijesu strane grube i odvratne akcije«[10].

---

[6] Željko Hodonj: Šešeljeve »zlatne kašike«. U: Večernji list (Zagreb) od 16.1.1993, str. 10/11.

[7] Na istom mjestu, str. 11.

[8] Toma Maretić: *Naša narodna epika*, Zagreb 1909, str. 240.

[9] G. Stadtmüller: *Bosanski islam – most Europe prema islamskom svijetu*, Glasnik Islamske vjersk zajednice (Sarajevo) 1943, maj.

[10] G.A. Megas: *L'Hellensime contemporain 1950*, januar-februar, str. 25.

Među srpskim i cnrogorskim gorštačkim stanovništvom se nerijetko sreću tipovi »s uočljivo niskim stepenom pažnje i promišljenosti, sa sklonošću da iz posebnih slučajeva stvaraju opće zaključke, s malom sposobnosti opažanja i stvaranja korisnih zaključaka te s promjenljivim karakterom i nedostatkom predviđanja«. Njihov jedini vodič je momentalni instinkt.[11]

Hajduci i četnici se nikada ne odvajaju od svog socijalnog zaleđa, mada obično operiraju izvan vlastite sredine, protiv drugih narodnih zajednica, koje im obično suprotstavljaju slične udarne snage.

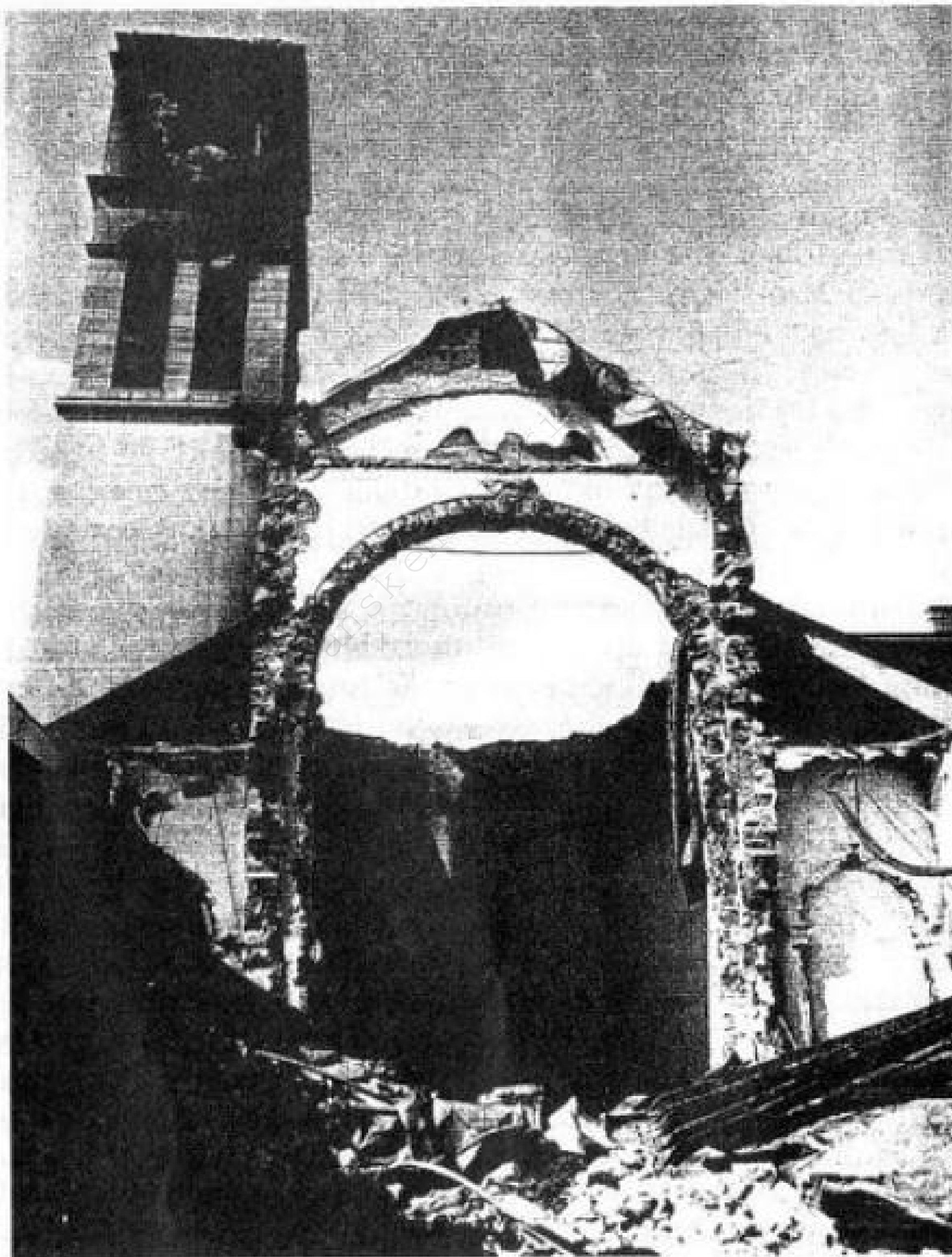
Vandalsko rušenje spomenika islamske kulture ima dugu tradiciju. Beograd je imao na početku 17. stoljeća, po navodima putopisca *Evliyā Čelebī* (umro 1684) 217 džamija, 13 mesdžida, 17 tekija, 9 studijskih centara za proučavanje islamske tradicije (*dār al*-ḥadīt), 8 medresa, 7 javnih banja i 6 karavan-saraja. Od svega toga do danas se održala samo skromna Bayraklī-džamija u Gospodara Jevrema ulici. U Leskovcu je još 1878. godine, kad je Bosna i Hercegovina okupirana od austro-ugarskih trupa, bilo 6 džamija, dva mesdžida i deset tekija. Ni jedan od tih spomenika danas ne postoji.

Pritisnuti kritikama stranih promatrača zbog ovog neciviliziranog postupka, srpske apologete običavaju ukazivati na navodna rušenja kršćanskih objekata od strane turskih osvajača. U Sarajevu je 1990. godine objavio *Boris Nilević* svoju doktorsku dizertaciju *Srpska pravoslavna crkva u Bosni i Hercegovini do obnove Pećke patrijaršije 1557. godine*. On u ovoj knjizi među ostalim piše: »Još uvijek postoji jedna predrasuda – da su Osmanlije prilikom osvajanja naših krajeva rušile i palile pravoslavne bogomolje, često pretvarale u džamiju najljepšu crkvu u gradu i ukidale sve što je srpskom narodu ostalo iz doba njegove samostalnosti. Ta pretpostavka o masovnom rušenju crkava ili njihovom pretvaranju u dažmije je preuveličana, mada ima izvjesnu realnu osnovu na kojoj je izrasla. Nasilno, hrišćanski hramovi su nestajali izuzetno, koliko je poznato, u prvom osvajačkom ratu, odnosno u vrijeme veliko austrijsko-turskog rata, krajem 17. stoljeća, uglavnom za smutnih vremena. Češći razlog rušenja hrišćanskih bogomolja bila je njihova zapuštenost,

---

[11] Gustave Le Bon: *Psychologische Grundsätze in der Völkerentwicklung, Übers. von A. Seiffhart. Leipzig 1922, str. 22*
Gerhard Gesemann: Heroische Lebensform, Berlin 1943, str. 89.

obično po gradovima, u kojima je preovladavalo muslimansko stanovništvo, sastavljeno od doseljenika ili islamiziranih hrišćana. Po osmanskim zakonima, ako je crkva bila napuštena više od pedesetih godina, mogla se porušiti ili pretvoriti u džamiju«[12].

[12] Citirano po članku *Predrasude o rušenju hrišćanskih hramova* od M.S. Maksimovića u *Politici* (Beograd) od 18.5.1992.

U nauci je prevaziđeno mišljenje da Turci nisu ništa doprinijeli razvoju kulture, već da su bili zastupnici mračnjaštva, kako je mislio među ostalima i Ivo Andrić (umro 1975). Takovo mišljenje je u Europi vladalo prije kojih stotinjak godina, pa se znanost na osmanlijsko kulturno naslijeđe obazirala samo *extra ordinem*. Govorilo se o tamnoj turskoj dobi. Pod pritiskom tih predrasuda, brojne islamske građevine od izvanredne umjetničke vrijednosti pripisivane su drugim kulturama: stari most u Mostaru Rimljanima, Sokolovićeva ćuprija u Višegradu Bizantinjanima, Mehmed-pašin hamam u Višegradu Srbima i sl. U međuvremenu je o ovoj kulturnoj baštini postignuta posve drukčija, pozitivnija slika. Pristup osmanlijskoj kulturi sa – da se tako izrazim – bočne strane, naime bez poznavanja triju tzv. islamskih jezika i duhovnih sila-pokretnica koje su u ono doba vladale javnim životom, morao je donijeti krnja saznanja. Samo tako su istraživači poput češkog učenjaka *Konstantina Jirečeka*, kojima su se pridružili i neki stvaraoci lijepe književnosti, mogli doći do danas teško održivog mišljenja da su Osmanlije prouzrokovale najmračniji period u povijesti balkanskih naroda. Iako od stručne nauke zabačeno, ovo mišljenje se u izvjesnim postkomunističkim sredinama, poodavno zahvaćenim valom iracionalnog nacionalizma, sustavno podržava. Pri tome mu se namjenjuje uloga pripremača za nacionalnu homogenizaciju i za demografsko prekrojavanje, koje je u okviru najnovijeg genocida nad bosansko-hercegovačkim Muslimanima uzelo vid tzv. »etničkog čišćenja«, u stvari protjerivanja i istrage domaćeg stanovništva i nasilnog prekida njegove normalne geneze, što je – uz ostalo – cilj sustavnog masovnog silovanja žena i djevojaka.

Osmanlijska prošlost – dobro primjećuje austrijski balkanolog *Gunnar Hering* – »na jednoj strani izmiče u sve veću daljinu, pa nastajuća distanca dopušta slobodniji razvoj naučnog istraživanja bez predopterećenjá. Na drugoj strani upravo veća daljina olakšava širenje maglovitih predstava o tami osmanlijskih vjekova«[13]. »Ako se nasuprot Europi ili Zapadu«, zaključuje on u studiji »Die Osmanenzeit im Selbstverständnis der Völker Südosteuropas«, zaostaló Osmanlijsko carstvo postavlja kao rezervat stagnacije te pri tom implicira da bi jugoistočna Europa bez

[13] *Gunnar Hering: Die Osmanenzeit im Selbstverständnis der Völker Südosteuropa*. U: Die Staaten Südosteuropas und die Osmanen. Hrsg. von Hans Georg Majer. München 1989. Str. 361.

prodora Osmanlija bez daljneg sudjelovanja u napretku prosvijećene Europe, onda je takovo gledanje na predmet neobrazloživo. Jedna okolnost je u najmanju ruku pogodovala širenju takovog gledanja: povjesničari balkanskih zemalja su slijedili europske uzore romantičarskog pisanja nacionalne historije, te su se skoro isključivo bavili prošlošću svoga naroda, dok nadilazeće veze u historijskom razvoju ili nisu uzimane u obzir ili su primjećivane tek na rubu. U svakom slučaju, nisu sistematski pretresane. Tako ovi istraživači povijesti nisu nikada ispitali upadnu činjenicu, da se »zona nerazvijenosti« nije ograničavala samo na Osmanlijsko carstvo i njegove države-nasljednice, nego je obuhvaćala širok pojas od Rusije do središnjeg dijela istočne Europe, balkanski prostor i jonske otoke pod venecijanskim i britanskim gospodstvom, južnu Italiju te Španiju i Portugal i time nekoć cvjetajuće i moćne zajednice, kolonijalne države i središta renesansne kulture. Sve kad bi se i uvažili razlozi da su mnoge crte nerazvijenosti u ovim zemljama imale različite ishodne tačke, ipak se ne dá previdjeti problem velikoprostornih pomjeranja razvojnih šansi i razvojnog potencijala počev od ranog Novog vijeka«[14].

Za proteklih 47 godina u Bosni je postignut zavidan kulturni i socijalni napredak. U njemu su, mada u nekim osnovnim ljudskim pravima uskraćeni, sudjelovali paritetno i muslimani. Ova dostignuća na polju nauke, istraživanja u umjetnosti daju se pogledati.

Do sada nije bila uočena, pa nije mogla biti ni vrednovana posrednička uloga nemalog broja obrazovanih Bošnjaka turskog vremena između obiju kultura: europske i osmanlijske. Na području povijesnog istraživanja je uobličena po *Ibrahimu Alajbegoviću* od Pečuja, poznatom pod imenom *Pečewī*. U umjetnosti ju je obnašao *Matrakçī Nasuh*. U vojnim znanostima i njemačkom jezikoslovlju tu je ulogu igrao Sarajlija *Meḥmed* Ṭāhir Bošnaq, u medicini *Muhamed Hafizović*, u farmakologiji bosanski prevodilac Dioskuridove »De materia medica«, u kemiji *Osman Abdurahmanović*, u geografiji *Osman Abdulmennān* i *Ibrahim Mūnirī*, u političkim naukama i egzegezi Kur'ana *Kadrihodža Pajić* i u memoarskoj literaturi s europskim životom kao predmetom obrade *Dragoman 'Otman*. Šta više, ni oni brojni

[14] Hering, na istom mjestu, str. 363.

komentari i glose na orijentalnim jezicima, koje su pisali stari Bošnjaci, nijesu posvema bez inventivnosti i svježine. »Sigurno imamo slučajeva«, tvrdi s pravom *Sulejman Grozdanić*,[15] »da se u naslonu na glavna djela u nekoj naučnoj ili književnoj oblasti, tačnije povodom njih, iskaže u stvari svoje sopstveno viđenje i rješenje problema. Brojni komentari i glose su upravo zbog toga i nastali kao odgovor na zahtjeve opšteg društvenog i kulturnog kretanja«. U ovakvom svjetlu treba gledati na ovu kategoriju djela na orijentalnim jezicima i po ovoj svojoj osobini bosansko kulturno stvaranje ima jednu crtu koja ga približuje stvaralačkom duhu Europe. Uostalom, dio bosanskog izvornog stvaralaštva, naime muslimansko narodno pjesništvo, posebno balada, uspostavilo je uži dodir narodne književnosti Južnih Slavena s literaturama europske prosvijećenosti.

[15] Vidi: S. Grozdanić: *Pisana riječ na orijentalnim jezicima i alhamiado*. U: Pisana riječ u Bosni u Hercegovini od najstarijih vremena do 1918. godine. Sarajevo 1982, str. 94.

Prof. Ante GRANIĆ

BOSANSKI JEZIK – MIT ILI STVARNOST?

Vrijeme u kome živimo s razlogom možemo nazvati vremenom najveće nesreće koja je zadesila Bosnu i Hercegovinu u toku njene istorije, vremenom najvećih stradanja njenog naroda i vremena rušenja svega što smo stoljećima zajednički gradili u slozi i ljubavi. Vrijeme u kome živimo ostaće u istoriji naroda Bosne i Hercegovine i kao vrijeme umiranja od granata, gladi i bolesti, i uz sve te nesigurnosti da li će naša domovina Bosna i Hercegovina uopće ostati i opstati, i što će biti sa njenim narodom?

U takvoj situaciji raspravljati o jeziku – posebno o bosanskom – doima se kao anahronizam, pa čak i kao provokacija.

Ali, bosanskohercegovački duh ne bi bio to što jeste da ne prkosi smrti i umiranju, ratu i nasilju, zlu i zločinu svake vrste – da se ne suprotstavlja mržnji i da ne izaziva sudbinu. Bosanski duh ne bi bio to što jeste da ne gradi mostove i tamo gdje su svi drugi izgubili svaku nadu, i gdje se drugima čini da je život prestao. Bosanski duh ne bi bio to što jeste da ga ne pokreće vlastita, iskonska filozofija da su upravo bol i patnja najveći pokretači ljudskog života. Bosanski duh ne bi bio to što jeste da ne uživa u glasu mujezina i u jeci zvona, i to oboje u isto vrijeme. Bosanski duh ne bi bio to što jeste da ne posjeduje snagu koja ga i u najtežim prilikama vraća unazad da provjerava ono što su već svi provjerili, te da ne otpočinje ispočetka poslove koje su drugi već napustili, u uvjerenju da su konačno završeni. Ili da je na sudbinu tih poslova stavljena točka.

I uvijek u takvim situacijama bosanski duh iz prividnog mira uskrsava kao feniks i pretvara se u vulkan koji, lavom svoje ljubavi, pobjeđuje zlo i afirmira dobro i sve ono što ljude spaja, obnavljajući tako život bosanski čija je osnovna deviza, nepromjenjiva i stalna, da je Bog jedan i da su svi ljudi pred Bogom braća.

Neće, dakle, biti nikakvo čudo ako se bosanski čovjek i danas,

i po ko zna koji put, ponovo vrati na pitanje takozvanog bosanskog jezika, za koji nikada i nije bio siguran da li mu ga je neko uzeo, ili ga je on sam negdje usputno zagubio. Bosanski čovjek je tek u jedno siguran: da je taj jezik postojao, da poneko i danas kaže da postoji, ali da postoji bez imena i znaka.

O JEZIKU

Jezik je društvena tvorevina koju je stvorio kolektiv za svoje potrebe. Jezik često dijeli sudbinu naroda. Analizom jezika jednog naroda može da se otkrije cjelokupna istorija toga naroda, jer su sva njena pojavljivanja, na ovaj ili na onaj način, jezikom zabilježena. Ipak, jezik nije rijeka bez obala. To je unekoliko i matica koju društvo njeguje i usmjerava, normira i čuva.

Sa prvim bljeskom čovjekove svijesti rođena je i riječ, koja je odmah imala i osnovnu funkciju: da ljude spaja, bez obzira na to da li je to bilo u formi krika kojim se kolektiv upozorava na pojavu neke opasnosti, ili je to bio radosni uzvik da se podijeli sretno okončan lov.

Ta iskonska uloga riječi zadržana je tokom cijele čovjekove predistorije i istorije, da bi danas – u ovo naše vrijeme i na našim prostorima riječ odjednom bila preobražena u otrov ...

Riječ je, čini se, prestala da spaja ljude, izgubila je trenutno svoju, najhumaniju funkciju i pretvorila se u otrov koji ljude – razdvaja!

Riječima se danas ruše mostovi i podižu visoki i neprobojni zidovi među ljudima, praveći od ljudi suprotstavljene i zakrvavljene neprijatelje koji se kunu – ne više u vječnu ljubav, nego u vječnu mržnju.

Riječi ljubavi postaju riječi mržnje.

Ahbabi postaju ljuti neprijatelji.

Riječi mržnje postaju normalni saputnici čovjekovog života, ako se takav život uopće može nazvati životom.

Apsurd podcrtava i fakat da i pismo, ta čovjekova svetinja koja ga je izvela iz divljaštva i predistorije i uvela u civilizaciju i istoriju, postaje jabuka razdora i uzrok mržnje i neprijateljstava.

Eto, dakle, posla za bosanski duh.

Eto, dakle, posla da se vidi kako je, i koliko je bio velik bosanski Ban Kulin kad je prije osam vijekova, kao nepismen

čojvek, naredio svome pisaru da Povelju Dubrovčanima napiše na dva pisma: ćirilicom i latinskim pismom.

Eto, dakle, posla i za – bosanski jezik (da ga tako uslovno zovemo).

Eto posla za sve nas da sada, baš u ovom preteškom vremenu, povedemo borbu za sve ono što ljude spaja. I da počnemo i od – »bosanskog jezika«?

IME ZEMLJE I JEZIKA

U najčešćem broju slučajeva, ime zemlje i naroda prelazilo je i na njihov jezik. Vjerovati je da ni zemlja Bosna, o kojoj istorijski izvori govore daleko prije nego o jeziku, nije u tome izuzetak. O porijeklu imena BOSNA nemamo mnogo istorijskih izvora, bar zasada, ali su i postojeći dovoljni za određene zaključke. Prvo pouzdano svjedočanstvo datira čak iz polovine desetog vijeka, i to od pisma cara Konstantina Porfirogenita. Poslije, posebno u vrijeme Kulina Bana i kasnije, svjedočanstva i dokumenti su brojniji. Međutim, ime Bosna datira čak možda i iz predslavenskog perioda, što se može zaključiti iz činjenice da sve pritoke Save nose svoja imena iz predslavenskog perioda, pa tako i Bosut, koji je nosio predslavensko ime BOSANTE, pa vjerovatno i rijeka Bosna. Taj hidronim su preuzeli, zasigurno, Slaveni, i kasnije dali ime i zemlji oko rijeke.

Kako svjedočanstva samo upućuju, ali ne dokazuju u potpunosti istine, a i ne preciziraju vrijeme, zasigurno se može tvrditi da je ime Bosna mnogo starije od pomenutog istorijskog izvora, ali se to ime afirmiralo tek sa formiranjem bosanske države u vrijeme Kulina Bana i kasnije. Od imena su izvedeni i mnogi etnici kao: Bošnjak, Bošnjo, Bosanac itd. Nije, dakle, teško zaključiti otkud ime »bosanski jezik«.

A kad smo već kod imena, treba napomenuti da je ime Bošnjak istorijsko, hiljadugodišnje ime, a da je pojam Bosanac iz novijeg vremena, koliko znam – ne mnogo starije od vremena Vuka Karadžića.

Kako je riječ o Bosni i Hercegovini kao kulturnoj i geografski zaokruženoj cjelini, napomenimo samo da je ime Hercegovina prvi put pomenuto u jednom pismu osmanlijskog komandanta Sebega iz Skoplja, i to 1454. godine. Mi Hercegovci baš ne volimo da ističemo ovu činjenicu, pošto nas ona ostavlja u malo

»ponezgodan« položaj u odnosu na Bosance i zato smo izmislili odbranu u formi da smo mi, zapravo, *»Bosanci de lux«!* Tim se prevazilaze i svi drugi, eventualni, hercegovačko-bosanski »nesporazumi« ...

Što se tiče jezika kojim su govorili stari stanovnici Bosne i Hercegovine, treba reći da je taj jezik bio uvijek vrlo ujednačen, da je jedinstveno i imenovan, dok se razlike kod različitih konfesija javljaju kasnije, uglavnom zbog uticaja istočne matice na pravoslavne, a zapadne matice na katolike. I to traje do dana današnjega. Činjenica da bosanski Muslimani imenuju od početka svoj jezik kao bosanski, i tako ga ponegdje i danas nazivaju, sugerira najmanje dvije stvari:

1. Da je ime »bosanski jezik« starije od Muslimana i da su ga oni, zapravo, ponijeli iz kulturne baštine iz koje su ponikli,

2. Da je naziv jezika, u vrijeme prelaska na islam, bio dominantan u narodu Bosne i Hercegovine, i to u svim konfesijama. Osim toga, pisac Konstantin Filozof, sa kraja četrnaestog vijeka, spominje bosanski jezik u svom spisu »SKAZANIE IZJAVLJENO O PISMENAH«, što jasno govori o tome da su naši ljudi, prelazeći na islam, zadržali i jezik i njegovo ime. Ali i bosanski inat, jer su, kasnije, Turci upravo sa njima imali ogromnih problema, čak i kad su se naseljavali u Turskoj. Tako postoje dokumenti koji govore o tome kako su naši ljudi, Bošnjaci, sve poduzeli protiv turske asimilacije i nisu čak htjeli ni da uče turski. Jedan je govorio: Ja ću da govorim bosanski, makar plaćao dukat za svaku riječ, a Turci ako hoće da sa njima govorimo – neka oni nauče bosanski ...

Ovo napominjemo zato što su upravo brojni dokumenti o imenu i o upotrebi bosanskog jezika u vrijeme prelaska na islam. Oni jasno govore o bosanskom duhu i o ljubavi prema Bosni i njenom jeziku. Taj duh se pokazivao u svim domenima njihovog života, pa i u vjerskom, gdje je, uglavnom, sve bilo propisano. Ali, Bošnjak ne bi bio to što jeste da svagdje ne pokaže svoj duh. Tako su Muslimani u jednom kraju Bosne, gdje su ih prekoravali da ne vode uredan vjerski život, odgovarali: Mi smo vama kazali da hoćemo islam štimati i provoditi, ali nećemo žene krit, i hoćemo rakiju pit ...

Bosanski su muslimani više sačuvali i bosanski jezik i njegovo ime, ali iz toga ne treba izvlačiti zaključak da su drugi od toga imena bježali i da su bili manje Bosanci, ili Bošnjaci. Činjenica

da su taj jezik isto tako i čuvali i upotrebljavali Jevreji govori o tome da su na Muslimane i Jevreje bili manji, uticaji sa strane, dok su ti uticaji na pravoslavce i katolike bili stalni, kako putem kulturnih, tako i vjerskih relacija.

Česta preimenovanja bosanskog jezika u: hrvatski, srpski, srpsko-hrvatski, hrvatsko-srpski itd. zapravo su rezultat pomenutih jakih uticaja sa strane. Bilo bi korisno istražiti otpore tim uticajima. Pritom, otpore tim uticajima od strane pravoslavnih i katolika ne treba shvaćati kao negaciju njihove nacionalnosti, nego kao refleks njihovog otpora, koji proizlazi iz istine da su zajedničkim životom sa drugim formirali i specifičnosti, kojih nije bilo u kulturnom identitetu njihovih matica. Ti otpori su dosta vidljivi i bila bi to zahvalna tema.

U svakom slučaju, uticaji matica na dijelove »svoga naroda« su normalni, samo su pitanja u kojoj su mjeri oni normalni, i u kojoj mjeri se poštuju njihove kulturne osobenosti, nastale usljed zajedničkog života sa drugima, i usljed geografske i komunikacijske odvojenosti od Matice. Mislim da je u prošlosti, a i u najnovijem vremenu, sprovođena jedna politika: Ili sa nama, ili sa »njima«. Napomenimo samo da su mnogi bosanski franjevci, čestiti i časni kulturni i vjerski poslenici, imenovali često svoj jezik »bosanski«, a i sebe nazivali Bošnjacima. Naravno, bilo je i suprotnih pojava, što je sve normalno u vremenima jakih uticaja sa strane. Ti uticaji i interesi nisu nikada prestajali. Čak bi se moglo reći da su bili jači i bezobrazniji što je vrijeme odmicalo, da bi danas – u suludom vremenu u kome živimo – Bosna bila podijeljena najprije na jeziku. Utoliko bi ovo pitanje »bosanskog jezika« dobrodošlo, ali ne zbog toga što bismo mogli povratiti izgubljeno, povratiti ime »bosanski jezik«, nego zato što bi danas, u vremenu kakvo je – takvo je, mogli više osvijetliti ovo pitanje i spasiti što se spasiti može. A možda i povratiti bosanski jezik bar na uski dio Bosne na kome, kako izgleda, žele da ostave Muslimane ...

Znam i sam da u ovoj opasci ima beznađa i da ona nije u skladu sa bosanskim duhom, sa našim snom o jedinstvenoj Bosni i Hercegovini. Ali, treba shvatiti situaciju u kojoj jesmo, treba biti svjestan skromnih snaga kojim raspolažemo, te svesti istinu i naše želje u okvire koje možemo nazvati: krajnjim slučajem, alternativom, ili kako hoćete. Uostalom, definirati »bosanski jezik«, ustanoviti da li je to mit ili stvarnost – to je naš osnovni

zadatak. A gdje bi se taj jezik centralno normirao, to već nije u našim rukama, iako su one sa punim srcem pružene jedinstvenoj Bosni i Hercegovini.

Bolje je tako, bez obzira na to u kojoj mjeri je to pravično i normalno, nego da se igramo čekovima bez pokrića koji samo privremeno olakšavaju komunikaciju. Jer, aduti u rukama jesu kapital, ali nam u ovom vremenu aduti neće mnogo pomoći da afirmiramo istinu tamo gdje ona spada. Učinimo, onda, što možemo da se ona ostvari tamo gdje sada objektivno može. Pritom, ne krijem svoju tugu, ako ne i očaj, što sam prisiljen da se obraćam Muslimanima, a ne – kao što sam naučio – ljudima Bosne. Jer, nisu samo muslimani Bosanci, ili Bošnjaci, a može da se sada ispostavi da jesu – i to je ta tragedija Bosne, tragedija Hrvata Bošnjaka, Srba Bošnjaka, a Muslimana da i ne govorimo. Sad tek razumijem mog komšiju i Hercegovca, Vitinjanina Mehmed-bega Kapetanovića iz dalekih vremena s kraja devetnaestog vijeka. On je imao iste probleme, iste dileme i našao se na istoj raskrsnici kaoi mi danas. Čitajući ga osjećam, iako nas dijeli vijek, da sjedimo u Vitini na duvaru i smišljamo što ćemo i kako ćemo. Shvatio sam i zašto se tako izdašno zalagao za bosanski jezik, zašto je tugovao, radovao se kad bi dobivao, i očajavao kad bi gubio ...

MALI ISTORIJAT UPOTREBE IMENA »BOSANSKI JEZIK«

1.

Rekli smo već da najstarija svjedočanstva o upotrebi imena Bosna datiraju još iz polovine desetog vijeka, kod Porfirogenita. Rekli smo takođe, da je to ime starije od tog svjedočanstva, čak i da je predslavensko, ali na nauci je da dalje traga ka osvjetljenju ovog problema.

2.

Veliki broj dokumenata, svjedočanstava i drugih činjenica sačuvano je iz vremena bosanskog Bana Kulina, posebno je zabilježeno mnogo predmeta sa bosanskim nazivom: bosanski vez, bosanske mahrame, bosanske sablje, bosanski ćilimi, nakiti bosanske izrade. Ovdje se nećemo upuštati u detalje.

3.

Bosanski muslimanski pisci, u osmanlijskoj epohi, pišu na stranim jezicima: turskom, arapskom i persijskom, ali su svoj materinji jezik redovito nazivali, i to bilježili, kao »bosanski«.

4.

Od vremena Kulina Bana, preko vremena vladavine Turaka i do naših dana, stvarana je bogata narodna lirika i epika, koju su sakupljali i bilježili kasniji istraživači. I sve je to stvarano na bosanskom jeziku. Jedan od sakupljača je bio i već pomenuti Mehmed-beg Kepetanović.

5.

Konstantin Filozof s kraja četrnaestog vijeka spominje, pored ostalih i »bosanskih jezika«.

6.

Ninski biskup u Peri pisao je 1581. godine jednom fratru »bosanskim jezikom«.

7.

Jedan od najstarijih pomena bosanskog jezika nalazimo 1436. u Kotoru, gdje se u zapisniku o otkupu neke djevojčice od strane kotorskog kneza kaže da je ona »bosanskim jezikom djevena«.

8.

Prvi bosanski pisac Matija Divković ostavio nam je bogato djelo bosanskim jezikom napisano, a bosanskim jezikom su pisali i mnogi njegovi savremenici iz sedamnestoga vijeka.

Duvanjski biskup fra Pavle Dragićević 1735. godine piše da u Bosni ima »devet svećenika koji se pri vršenju službe božje ispomažu bosanskim jezikom«.

9.

Bosanski jezik spominje i znameniti putopisac Evlija Čelebija (17. vijek), a spominje i bosanski rječnik M.H. Uskufije.

10.

Prvi naš gramatičar Bartol Kašić (Pag 1575), koji je umro u Rimu 1650, kao rođeni čakavac zalaže se za zajednički jezik kod južnih Slavena i napominje da bi to trebalo da bude – bosanski jezik. (Rim 1640).

11.

Isusovac Jakov Miklja (1601–1654) ističe da je od svih jezika »bosanski jezik najljepši«.

12.

Hrvatski pjesnik Andrija Kačić-Miošić (1704–1760) prevodio je sa latinskog i italijanskog »na bosanski«.

13.

Bosanski jezik spominje i Matija Antun Reljković (1732–1798).

14.

Mula Mustafa Bešeskija u svom »Ljetopisu« tvrdi da je Mula Hasan Nikšićanin govorio »pola turski, pola bosanski«.

15.

Brojni dokumenti govore da su od najranijih vremena bosanskim jezikom govorili i pisali Muslimani, ali i pravoslavni i katolici, Jevreji i drugi stanovnici Bosne i Hercegovine. Ali, govoreno je bosanskim jezikom, pa i pisano, i van Bosne. Tako postoje svjedočanstva da se čak i na divanu kod Sultana govorilo bosanski, pa je sultan morao da plaća posebne uhode da slušaju šta to »Bošnjaci govore«. Čak su i Slavonci ostavljali tragove o bosanskom jeziku: Ivan Grličić, župnik iz Đakova (1707), a Matija Katančić je 1831. godine objavio prevod Svetog pisma u šest knjiga i to »u jezik slavensko ilirski, a izgovora bosanskoga«.

16.

Hercegovački srpski prvaci, na primjer Prokopije Čakaralo, traže od Alipaše Rizvanbegovića da se za vladiku postavi »čovjek vičan bosanskom jeziku«, a vođa hercegovačkog ustanka Pero Tunguz znao je govoriti: »Razumi me, čovječe, bosanski ti govorim«!

17.

Mustafa Rakim je objavio u Istambulu knjižicu »Ovo je od virovanja na bosanski jezik kitab«.

18.

Gramatika bosanskog jezika izdana je za potrebe škola i izdao ju je Frane Vuletić, a štampala bosanska vlada 1880. Bila je u upotrebi do 1911, ali je od 1908. promijenila ime u »Gramatika srpsko-hrvatskog jezika«.

19.

Franjevci su 1894. otpisivali M.P. Desiniću da ne govore srpski, »nego bosanski«.

20.

Gradonačelnik Mostara, prema zapisniku sa jedne sjednice 1895, zabranio je izvjesnom poslaniku, gospodinu Stagenru, da govori njemački, »...jer mi ovdje nismo ni u Beču, ni u Gracu nego u Mostaru i treba da se govori bosanski da svi razumijemo«.

21.

Pokrenut je i list »Bošnjak«. Njegov pokretač i vlasnik Mehmed beg Kapetanović, pisao je bosanskim jezikom i borio se za

afirmaciju toga jezika, pružajući otpore i onima sa istoka i onima sa zapada.

22.

Naši iseljenici u Turskoj i danas svoj materinji jezik nazivaju »bošnjački«, iako su se počeli tamo doseljavati odmah poslije turskih osvajanja Bosne, a i kasnije. Međutim, zanimljivo je napomenuti da svi svoj materinji jezik imenuju bošnjački, iako se po njihovom izgovoru, a posebno po nadimcima, vidi da su ne samo iz Bosne, nego i iz Hercegovine, pa i iz Sandžaka i Crne Gore. Ovaj fenomen uopće nije dovoljno istražen, i u jeziku naših iseljenika u Turskoj zasigurno se nalazi cjelokupna kulturna, i druga, istorija Bosne. Zanimljivo je napomenuti da se i danas međusobno žene, da su im svadbe sasvim drugačije od onih turskih, i da i danas pjevaju sevdalinke. Iako u posljednje vrijeme asimilacija čini svoje, bio sam začuđen njihovom ljubavlju prema zemlji porijekla i čuvanju dobrosusjedskih odnosa. U jednoj kući sam pronašao čak Isusovo raspeće na zidu. Kad sam upitao otkud to, domaćin mi je objasnio da je njegov pra-pra djed došao negdje iz Bosne i da mu je to dala na poklon njegova drugarica – katolikinja, da ponese sa sobom kao amajliju kad je selio u Tursku, sa preporukom da će se moliti Bogu po svom zakonu za njegovo zdravlje i za zdravlje njegove porodice, i da ne zaborave GROAB i rijeku SLUIN ... Moj domaćin je to tako izgovarao, a Bog zna kako se zvalo i to selo i ta rijeka. Tek, amajlija je ostala kao kućni čuvar, ali ne kao dokument njihovog projekla, nego njihove ljubavi i prijateljstva u selu koje im je bilo zajednički dom.

Kad sam domaćina upitao da li su zbog toga imali problema, jer u njihovu kuću – kao i u Bosni – zalaze i komšije i putnici namjernici, on je samo odmahnuo rukom i rekao: Jašta je nego bilo ... ja jednostavno ispričan priču onome ko je naš Bošnjo, a ako je Turčin – kažem mu da gleda svoga posla ...

23.

I naši pisci dvadesetoga vijeka, iz Bosne i van nje, govorili su o bosanskom jeziku. Tako, na primjer, Petar Kočić kaže na pojave germanizacije: »Germanizacija dovodi do varvarstva prema našem velikom, silnom sjajnom i slobodnom bosanskom jeziku ... To nas, kao stare i dobre Bošnjake mora boljeti, jer je naš jezik i u najstarijim vremenima bio neobično lijep, mnogo ljepši i narodniji i od jezika u istočnim srpskim zemljama koji se

tamo razvijao pod uticajem vizantijske kulture i grčke sintakse«. 24.

O bosanskom jeziku su se najbolje izražavali i čuveni ljudi od pera, kao što su bili Aleksandar Belić i Isidora Sekulić. Posebno je u tom pogledu interesantan Belićev rad »Bosanski jezik i stil«.

Teško bi bilo nabrojati sve važne primjere koji govore o postajanju i ljepoti bosanskog jezika. Knjige se o tome mogu napisati, samo od primjera van muslimanskog kulturnog kruga, a o muslimanskom kulturnom krugu da i ne govorimo. Kulturni i javni radnici, pisci i stručnjaci za jezik iz tog, muslimanskog kruga, uradiće to i bolje i stručnije od mene. Ja sam spomenuo samo nekoliko primjera koji nisu ni najvažniji ni najbolji. Tek da naznačim temu, u skladu sa svojim skromnim znanjem i zadatkom koji sam sebi dao.

Ipak, iz ovoga što sam rekao, može da se zaključi:

1. Da bosanski jezik i njegovo ime imaju višestoljetnu tradiciju.

2. Da su ime i bosanski jezik najbolje čuvali i sačuvali Muslimani, ali da su i drugi narodi Bosne i Hercegovine tome dali veliki doprinos, i pored uticaja sa strane. I da je bosanski jezik bio poznat i prije osmanlijskog perioda.

3. Da se ovaj jezik i u osmanlijskom periodu proteže na sve stanovnike Bosne i Hercegovine i da je na širokom prostoru, i pored loših komunikacija, bio ujednačen. Da se u ovom, osmanlijskom periodu, iz otpora prema islamu, pojačava uticaj Istoka prema pravoslavnima i Zapada prema katolicima, tako da se bosanski jezik – posebno pod uticajem crkve – u ovim zajednicama »razvodnjava«, a izvorni bosanski jezik sužava sve više na muslimanski živalj.

4. Da je u vrijeme jačanja nacionalne svijesti kod Srba i Hrvata, uticaja sa strane i pod pritiskom raznih osvajača – ime jezika najprije službeno dolazilo u pitanje, a potom i nestalo sa javne scene, ali bosanski jezik je i dalje ostao u usmenom narodnom govoru, i u njihovom lirskom i epskom usmenom stvaralaštvu. Bosanski jezik je ostao dugo netaknut kod muslimanskog, uglavnom seoskog stanovništva, rijetkih pojedinaca iz kruga drugih naroda Bosne i Hercegovine i kod određenog broja pisaca sva tri naroda.

5. Ako bi se sada tražio odgovor na pitanje: Šta je sada sa bosanskim jezikom, da li postoji ili ne postoji? neka bude

ponovljena formulacija pisca Tomislava Ladana da: *Bosanski jezik i postoji i ne postoji.* A trebalo bi – da postoji!

A možda će neko, ko do kraja razjasni fenomen bosanskoga jezika, upravo zaključiti da je to ovaj jezik kojim sada govorimo, uz mala dodavanja onoga što smo vremenom, iz raznih razloga, izostavljali.

Možda je to ovaj jezik kojim govorimo, jezik koji bi ponovo mogao da spaja ljude. Ko misli da je nešto njegovo – neka uzme slobodno. Bosna je uvijek darivala ljubavlju, i naučila da joj uzimaju. Jer je Bosna izvorište. Besmislene bi bile i diskusije o imenu jezika. Neka svaki narod naziva svoj jezik kako hoće – i mirna Bosna. I Hercegovina.

Jer, vremena su danas čudna i puna iznenađenja.

Ne postoji logika, poremetila su se mjerila vrijednosti.

Može se desiti da opet niko neće da bude Bošnjak, ili pak da to hoće, ali da bosanski jezik neće. Zato u ovim pitanjima treba biti oprezan i ne biti opsjednut istinom. Istina sama po sebi ne znači ništa, odvojena od vremena i ljudi. Možda je, u odnosu na ovo vrijeme, rasprava o bosanskom jeziku »kukurikanje prije zore«, ili pak – uzaludno kukurikanje!?

Ostaje nam jedna od stalnih vrijednosti: da treba pokušati ... Ujedinjene intelektualne snage Bosne i Hercegovine našle bi, zasigurno pravi izlaz. Ali su te snage nažalost sada obezglavljene, a ni država Bosna i Hercegovina nije ujedinjena, pa ni njeni ljudi.

NEKE OSOBENOSTI BOSANSKOG JEZIKA

U Hrvatskoj se danas jezik naziva – hrvatski. U Srbiji se jezik naziva – srpski. U Bosni i Hercegovini, zvanično se i dalje zove srpskohrvatski, ili hrvatskosrpski.

Međutim, izbio je rat i Bosna i Hercegovina se i u jezičkom pogledu nalazi u delikatnoj situaciji. Tamo gdje većinu čine Hrvati, nema ni govora da jezička politika bude mnogo drugačija nego u Hrvatskoj. Tamo gdje većinu čine Srbi, sigurno će i tamo biti tako kako je u Srbiji. Bar zasada. Jer, sve je moguće. Sve.

Nećemo se sada ovdje osvrtati na razlike između srpskog i hrvatskog jezika, jer bi to bilo protumačeno kao miješanje u kulturnu politiku tih država. Zadovoljimo se konstatacijom da je nemoguće razlike izraziti brojem, ali recimo ipak da razlike između srpskog i hrvatskog jezika postoje i da se te razlike kreću od 4 do 9% jezičke mase (pored ostalog), što je manje od razlika

koje postoje između engleskog jezika u Americi i u Engleskoj.

U svakom slučaju, narod ima pravo da da ime svom jeziku, pa su hrvatski i srpski jezik realnost. Tako se s pravom zovu, nemamo ništa protiv. Postavlja se sada pitanje: Da li jezik naroda Bosne i Hercegovine, reći ćemo muslimanskog naroda, ima svoje osobenosti, bar u onoj mjeri u kojoj postoje razlike između srpskog i hrvatskog jezika? Ako te osobenosti postoje, koje su to i u čemu se sastoje? I da li su te osobenosti dovoljne da se jezik kojim se govori i piše u Bosni i Hercegovini imenuje različito od pojmova: srpski i hrvatski? O tome će, nadam se, odlučivati kompetentniji od nas, jer takvih u Bosni i Hercegovini ima. Mi ćemo se zadržati na nekim osobenostima jezika koji uslovno nazvasmo »bosanski jezik«. Mogla bi se napisati pozamašna knjiga o tim osobenostima. Mi ćemo spomenuti samo neke, tek da naznačimo da postoje, kao i činjenicu da oko 90% riječi u srpskom, hrvatskom i takozvanom bosanskom jeziku jesu – zajedničke riječi.

1. *TURCIZMI*

Tipična govorna crta bosanskoga jezika je upotreba turcizama. Pritom treba reći da su svi narodi Bosne i Hercegovine u osmanlijskom periodu u svom govoru upotrebljavali manje–više turcizme. Muslimani su ih sačuvali duže, do danas, iz razloga koje ne treba objašnjavati. Procjenjuje se da je broj turcizama u jeziku naroda Bosne i Hercegovine preko deset hiljada. Najveći broj ljudi i ne zna što su sve turcizmi u jeziku kojim govorimo.

Turcizmi su u naš jezik došli sa turskim osvajanjima. Kasnije su ustaljeni svakodnevnom upotrebom u govoru i pismu, ali turcizme kasnije prenosi i turska administracija, škole, posebno vjerske, a i ljudi koji su išli na školovanje u Tursku. Dalje, narodno usmeno stvaralaštvo, posebno pjesme uz muziku – donose nove turcizme koji hvataju korijena u narodnom govoru. Rječnik Vuka Karadžića iz 1818. godine imao je 26 000 riječi, od čega 2.500 turcizama. Taj isti rječnik, u drugom izdanju, imao je već 3.500 turcizama. Kad je riječ o turcizmima, onda ima stotine njih koji nemaju pravu zamjenu u našem jeziku. Navedimo neke od njih: čizma, duhan, džep, čarapa, kalup, čekić, papuče, pamuk, top, šećer, limun i tako dalje. Dalje, ima turcizama koji su nam došli sa prodorom orijentalne kuhinje, pa neka jela i pića

ni danas ne mogu drugačije da se nazovu: baklava, ćevap, boza, bestilj, turšija, kahva, kajgana, jufka, kalja, lokum itd.

U prvu grupu turcizama svrstao bih, dakle, one riječi za koje se ne može naći zamjena u našem narodnom govoru. U tu grupu idu i nazivi nekih metala, na primjer: bakar, čelik, kao i pokućstvo i suđe od metala: ibrik, džezva, đugum i tako dalje.

U drugu grupu turcizama spadale bi one riječi kojima se može naći zamjena, ali ne baš adekvatna. Evo nekoliko primjera: jorgan – pokrivač (nije samo jorgan pokrivač), čaršija – trg, barut – eksploziv itd.

U treću grupu bi spadali turcizmi vezani za vjerski život muslimana, zatim na pozdrave i na neke običaje, zatim – muslimanska imena. I Smailović u svom napisu *Muslimanska imena orijentalnog porijekla* (Sarajevo 1977) ima oko tri hiljade imena.

Napomenimo i to da je leksički fond koji je bio u svakodnevnoj upotrebi prije osmanlijskog vremena *ostao gotovo isti*. Tako, na primjer, imamo domaćih životinja: ovca, krava, konj, koza i tako dalje – ostala su ista, izuzev malog izuzetaka gdje se za konja ponekad kaže »at«. U svakodnevnom govoru svih ljudi Bosne, naročito tamo gdje su izmiješane nacionalnosti (a gdje nisu bile izmiješane?), ustaljeni su turcizmi podjednako na cijeloj teritoriji Bosne i Hercegovine, kao što su: galama, kusur, meze, bakšiš, sarma, komšiluk, ćeif, šenlučenje, berićet, bubreg, kičma, ćelavost, kašika, staze i bogaze, dušmanin, zavrzlama, javašluk, sevdah i tako dalje. Ovo je samo nekoliko površnih napomena o jednoj od karakteristika bosanskog jezika – o turcizmima.

U svakom slučaju, turcizme u govornom jeziku upotrebljavamo u skladu sa znanjem sagovornika. Ljudi koji govore hrvatski nemaju čestu priliku da slušaju turcizme pa ih i ne razumiju. U današnje vrijeme imaju i otpor prema njima, kao i prema nekim drugim riječima za koje oni misle da nisu hrvatske. Vremena su takva, rekli smo već, da riječi mogu biti otrov, pa treba sa njima baratati sa većim oprezom, kao i sa eksplozivom.

Ljudi koji govore srpski, uglavnom poznaju sve turcizme, ali opet u ovom suludom vremenu, turcizmi su kao eksploziv iz nekih drugih razloga. Evo i jednog primjera da se vidi da ne pretjerujemo. Uzmimo kao primjer da smo u Beogradu, ili Zagrebu, proslavljali rođendan, pa malo i zagalamili do u sitne

sate, zbog čega nas je naš susjed uljudno dva–tri puta opominjao, a mi prešli preko toga. Ujutro, kad smo se malo istrijeznili – svjesni malog prekršaja, pišemo pismo svom komšiji da bi mu se izvinili (ispričali): »Vi ste nas noćas malo ukorili, a mi smo nastavili sa galamom. Izvinjavamo se. Mislili smo da i vas zovemo na ovaj naš akšamluk, da uz rakiju, meze, baklavu, kahfu, hošaf i pilav malo prodernečimo. Ahbaba je bilo dosta pa smo cijele noći razbijali dert i pjevali sevdalinke, pa se, zasigurno, čula i galama. Međutim, mi nismo napravili nikakav zijan, a mislili smo da ni komšija nije takav ters da nam zamjeri na malo ćeifa u ovom vaktu«.

Zamislimo sada kakav bi odgovor dobili i sa jedne i sa druge strane?

Ali, da li ovako treba govoriti?

Poslužimo se opet Ladanom: *I treba i ne treba.* Zavisno od situacije, jer Bošnjak zna, i treba da i dalje zna, da govori odlično i srpski i hrvatski, pa osim bosanskim jezikom, čija jedina karakteristika nisu samo turcizmi, on može da se svojim sugovornicima obrati na njihovom jeziku, jer nije sigurno da istočna i zapadna braća mogu uvijek razumjeti jezik Bosne. Tu su bosansko-hercegovački ljudi opet u prednosti: sa svojim znanjem tri varijante, ili tri jezika, oni grade mostove, kao što su ih uvijek gradili, pa i putem jezika. Neka i to bude jedna od specifičnosti bosanskog duha. Zato ćemo u Beogradu napisati ljubazno pismo našem komšiji, a u Zagrebu susjedu, pozvaćemo Beograđanina na kafu, a Zagrepčanina na kavu, Beograđaninu ćemo se izviniti, Zagrepčanu ispričati – i mirna Bosna.
I Hercegovina!

*UPOTREBA GLASA **H***

Turcizmi su samo jedna od dvadesetak specifičnosti, uslovno nazvano, bosanskog jezika. Druga njegova karakteristika je upotreba glasa *h* u govornom jeziku.

U toku evolucije našeg jezika (jer je jezik živ i on se mijenja i usavršava) javila se tendencija izostavljanja glasa *H*. Razlog tome bi bio, pored ostalog, i to što glas *H* nema svog zvučnog parnjaka, pa nije imao u što da se pretvori. Kao i turcizmi, čuvanje glasa *H* je jedna od karakteristika muslimanskih govora, dok se kod pravoslavnih i katolika *H* po pravilu, uglavnom, gubi. Uglavnom, kažem, jer ima mnogo primjera da ni muslimani ne

upotrebljavaju *H*, kao što ima primjera da taj glas upotrebljavaju i pravoslavni i katolici.

Na primjer, kod Muslimana iz Mrkovića kod Bara u Crnoj Gori nema tog glasa, kao ni u govoru Drežnice u Hercegovini. Glas *h* je izostavljen i u selima u dolini Krivaje kod Olova. Za Muslimane iz Drežnice i Olova vrijedi objašnjenje da su pokasno primili islam, i da je ulogu odigrala i komunikacijska izoliranost. Međutim, to jesu znatni činioci ove specifičnosti, ali nisu jedini.

H je zastupljeno u bosanskim govorima, posebno kod Muslimana i iz razloga vjerskog karaktera. *H* se često javlja u arapskom jeziku, sjetimo se samo koliko se puta *H* javlja u bismili, kojom počinje svako poglavlje u Kuranu. Međutim, treba napomenuti da je glas *H* karakteristika bosanskog jezika i iz predosmanlijskog vremena, a taj glas je sačuvan kod Muslimana, odnosno konzerviran, i iz već navedenih razloga. Kod pravoslavnih i katolika taj glas se zamjenjuje, redukuje ili gubi, te zamjenjuje drugim fonetskim vrijednostima.

Glas *H* se izostavlja u mnogim riječima (kod pravoslavnih i katolika), kao na primjer: stra... gra... ora, umjesto: strah ... grah ...orah. Negdje se taj glas zamjenjuje sa *v* i *j*, kao na primjer u riječima: uvo, suvo, snaja ... umjesto: uho, suho, snaha.

Ima i suprotnih primjera, na primjer kod Muslimana: adet, kod pravoslavnih i katolik hadet, ili alat i halat itd.

Dalje, kod Muslimana dvoglas *hv* daje često *f*, kao na primjer kod: fala, umjesto hvala.

I ostanimo, zasada, na tome da ne bi izazvali one koji o ovoj stvari mnogo više znaju, i sa zaključkom da su upotreba turcizama i glasa *h* oznake bosanskog jezika.

GLAS F

Glas *H* je, dakle, sačuvan iz predosmanlijskog vremena, ali glas *F* je preuzet upravo u vrijeme osmanlijske uprave. Porijeklo ovoga glasa nije slavensko, jer ga staroslavenski jezik ne poznaje. Najvjerovatnije je ovaj glas preuzet iz latinskog i grčkog jezika, putem upotrebe riječi iz ovih jezika. (Stefanos ... Stefan, februarus–februar).

Dok se kod Muslimana njeguje ovaj glas, kod katolika i pravoslavnih se često zamjenjuje drugim glasom, najčešće sa *p*.

na primjer »pratar« umjesto fratar. On je sačuvan i u riječi kahfa, zatim turcizmima: kaluf, fildžan, fes itd., iako u turskim riječima nema toga *f*.

PISMA

Jedna od osobenosti bosanskog jezika je i upotreba pisama. Dok je kod Hrvata latinica nacionalno, hrvatsko pismo, a kod Srba ćirilica gotovo svetinja, u Bosni su to potpuno dva ravnopravna pisma i oduvijek su mladi u školi morali da znaju obadva pisma podjednako.

Polazeći od činjenice da latinica nije nikakvo hrvatsko pismo, niti je ćirilica srpsko, ova osobenost pisma u Bosni je dragocjena, posebno u naše vrijeme. Kako svaki narod ima pravo da svoj jezik nazove kako hoće, tako ima pravo da uzme neko pismo i, prilagodivši ga svom jeziku, proglasi to pismo kao svoje – tako i Bošnjaci imaju pravo da i jedno i drugo pismo označe kao bosanska, tim više što je bosanski jezik nekada pisan i bosančicom, dakle tipičnim bosanskim pismom.

Danas kad se, nažalost, gotovo podertava i stimulira odvratnost prema jednom pismu, u hrvatskim krajevima prema ćirilici, u srpskim prema latinici – Bosna opet dolazi tamo gdje spada: da kod svojih naraštaja razvija podjednako ljubav i prema jednom i prema drugom pismu. To bi, eto, bila još jedna osobenost bosanskog jezika.

UJEDNAČENOST BOSANSKOG JEZIKA

Na cjelokupnoj teritoriji Bosne i Hercegovine jezik je oduvijek bio ujednačen, dakle – nisu postojale velike razlike između pojedinih regiona, kao u Hrvatskoj i u Srbiji.

Razlika između govora Dalmatinaca, otočana, Zagoraca, kajkavaca, Istrana i tako redom, zaista je ogromna.

Razlike između govora vranjanskog kraja, zatim niškog, čačanskog, vojvođanskog – isto su tako vrlo velike. Dodajmo tome i činjenicu da je kod svih njih muzikalnost riječi zaista siromašna, a akcenti redovito krivi, čak i u intelektualnim krugovima pa i na radiju i televiziji.

Jezik kojim se govori u Bosni i Hercegovini ne samo da je ujednačen, nego je i izgovor i govor uopšte ne samo pravilan nego muzikalan i ritmičan. Otuda još jedna karakteristika

»bosanskog jezika«: mala razlika između govornog i književnog jezika.

Na primjer, kad glumci govore replike ili monologe u ulozi bosanskog seljaka (Josip Pejaković, na primjer), to je pravilan jezik, lijep izgovor, kristalno čist.

Da i ne govorimo da je govor Hercegovaca poslužio kao model i srpskim i hrvatskim jezikoslovcima, upravo zato što se tamo najljepše govori. Iz toga bi trebalo izvesti zaključak da narod Bosne i Hercegovine treba da bude ponosan na svoj jezik, jer će svaki Bošnjak vrlo lako da nauči: vlak, tisuća, sućut, oporba, ali će njegov izgovor tih riječi biti nezamjenjiv. Suprotno od toga, onaj koji tvrdi da su to njegove riječi, upravo ih izgovara lošije od Bošnjaka i Hercegovaca.

TOLERANCIJA PREMA TUĐICAMA

Riječ »tuđica« je nova, i eto – nama ne smeta da je upotrijebimo. Dok se danas u srpskom i u hrvatskom jeziku vodi borba protiv takozvanih tuđica i jezička problematika vraća, kako se to kaže, korijenima, u jeziku Bosne i Hercegovine tuđe riječi, u najvećem broju slučajeva, ostaju ako su primljene u jeziku pa čak ako za njih postoji i adekvatna zamjena. Jezik je bogatiji ako za jedan pojam ima više oznaka. Tako u Bosni i Hercegovini možemo čuti, a da to nikoga ne provocira i riječ farba, kao i boja i »mast« *(momak crne masti)*. Osim tolerancije prema tuđicama, tolerancija postoji i u drugim segmentima jezika. Međutim, pogrešno bi bilo tumačiti da je to zato što hoćemo da se udvaramo istoku i zapadu pa stvaramo od svog jezika šarenu lažu. Ne, naprotiv, bosanski duh je oduvijek bio tolerantan, a sa dolaskom islama je to i pojačano, jer u osnovi vjerskog učenja kod Muslimana je upravo tolerancija, na to vjernike obavezuje i Kuran, kao što katolike i pravoslavne obavezuju njihove svete knjige. Jezična tolerancija, znači, ima tradiciju u Bosni, i to nije izraz nikakvog straha ni podaništva nego mudrosti i tolerancije. Ona bi u Bosni bila duhovna odrednica čak i u slučaju da su svi Bosanci ateisti. Najveća kulturna pobjeda u ovom ratu bila bi upravo to: sačuvati spečifičnosti jezika naroda Bosne i Hercegovine.

Tih specifičnosti, rekosmo, ima dvadesetak, a mi smo ovdje naveli samo nekoliko: upotrebu turcizama, glasa *H* i glasa *F*, zatim upotreba pisama ćirilice i latinice, tolerancija prema tuđim

riječima, ujednačenost govora i mala razlika između govornog i književnog jezika. To su samo neke osobenosti bosanskog jezika, i nisu najvažnije. Jezikoslovci bi ih trebali definirati i sakupiti na jedno mjesto.

ISTINE I ZABLUDE O BOSANSKOM JEZIKU

Pomen bosanskog jezika uvijek je izazivao polemike. Boriti se za afirmaciju bosanskog jezika, uvijek je bila svojevrsna hrabrost i međa na kojoj su ljude dijelili na ozbiljne i neozbiljne. Kako je odrednica ozbiljnosti i neozbiljnosti uvijek bila u rukama onih koji su imali mač, to je ozbiljno bilo samo ono što je odgovaralo njihovim interesima, a neozbiljno ono što bi im bilo na smetnji. Pritom, istina je prekrivena zvučnim frazama, zakonskim propisima i drugim maskirnim predmetima. Tek, vrijeme liječi svaku boljku i najbolje odgovara na važna pitanja života.

Tako je, na primjer, jedan osvajač, Benjamin Kalay, htio da uvede bosanski jezik u sve oblike komunikacije i u škole, što je djelimično i uspio, ali su kritičari ovaj čin ocijenili kao taktiku za postizanje političkih ciljeva.

Međutim, ja mislim da taj dio Kalayevog rada nije dovoljno istražen, čak i u slučaju da je Kalay tim svojim činom nastojao da spriječi buđenje nacionalne svijesti kod Srba i Hrvata.

Jer, govoriti tako, značilo bi da je Kalay namjerno izmišljao nepostojeće, pa i jezik, da bi se i tim nepostojećim jezikom suprotstavio buđenju nacionalne svijesti kod Srba i Hrvata. Osobno mislim da je ta konstatacija dio našeg bolesnijeg dijela mentaliteta i stalne potrebe da se stvari slikaju crno-bijelo, posebno ako se odnose na nepoželjne. To je dio onog lošijeg dijela našeg mentaliteta da se svaki potez neprijatelja i osvajača satanizira.

Benjamin Kalay jeste predstavnik osvajača, to niti je sporno ni netačno. A nije novo ni iznenađujuće da on, kao i svaki osvajač, koristi sve činjenice, posebno ako su očigledne, u političke svrhe. Ali, nije problem jezika u tome. Problem je, zapravo, u tome da li je bosanski jezik zatečen u Bosni austrougarskom okupacijom, ili je to izmislio Kalay. Ako je Kalay, kao nesumljivo obrazovan i sposoban predstavnik osvajača, uočio da postoji jedan jezik koji je različit od srpskog i hrvatskog i koga on sada, radi svojih političkih ciljeva, odvaja i naziva bosanskim, to je prije dokaz da mu je ta činjenica poslužila »kao kec na

desetku«, nego da je to on izmislio. Pritom, činjenica jeste da nije imao šta da izmišlja – ni jezik ni ime, jer je i jedno i drugo postojalo i prije njega. Istini za volju, treba na kraju reći da je Zemaljska vlada osam godina kasnije (4. 10. 1907) napustila naziv »bosanski jezik« i propisala da se on zove srpsko-hrvatski.

I tu sada dolazimo do interesantnog podatka: nova vlada, koja je bila anti-kalayevska, donosi uredbu da muslimani mogu da imenuju svoj jezik kao bosanski. Politika se, dakle, izmijenila, ali je ime jezika ostalo i službeno priznato, makar se to odnosilo samo na muslimane. Ovdje smo naveli jedan primjer, Kalayevo opredjeljenje za bosanski jezik, ne da bi dokazivali da je Kalay bio, ili nije bio u pravu, nego zato što želimo da podstaknemo istraživače, ne samo da istražuju novo u ovoj problematici, nego da preispitaju i sve već definirane stavove, jer se u mnogim takvim stavovima oko bosanskog jezika kriju i istine i zablude o njemu. Osvijetliti svjetlom suvremene nauke ovo pitanje, znači otkriti dio stvarnih istina, ali isto tako da nauka može da dokaže da su ustaljeni stavovi zapravo zablude, ili da su mnogi negativni stavovi zapravo istine.

Mi, dakle, po pitanjima bosanskog jezika nismo na početku, ali treba ipak ponovo početi ispočetka.

BOSANSKI JEZIK I POLITIKA

U ovo današnje vrijeme, sve češće se ljudi od kulture ograđuju od politike. Čak i naša zamisao oko formiranja Matice Bošnjaka počiva na opredjeljenju da sa našim poslom ne treba miješati politiku, posebno dnevnu.

Međutim, došla su takva vremena da je politika postala sudbina i jedna vrsta epidemije. Ograđivanje od politike ima u osnovi razlog u činjenici da je politika postala nasilje i da se u ljudima formira prećutno saznanje da se pošten čovjek i ne može baviti politikom.

Pritom, bježanje od politike vraća se uvijek kao bumerang, jer o životu pa i o kulturnoj politici ipak odlučuju pobjednici na izborima koji su birače uvjerili u neku politiku, a ne ogranizacije koje se ne bave politikom. Ako se mi nećemo baviti politikom, to je naš izbor, ako naš posao nećemo miješati sa politikom – i to je naš izbor. Međutim, ono što nije naš izbor, to je činjenica da se politika bavi svima nama i da se to ne može izbjeći. Ne vodeći računa o politici, zapravo ignorirajući je, mi možemo

polučiti i određene rezultate i pobjede, ali i poslije svega, politka nas čeka na kraju svih naših pobjeda. Jer, na primjer, bosanskim jezikom se nećemo baviti samo mi i kulturne institucije, nego i politika i političari. Pitanje je, dakle, što ko misli pod pojmom miješanja politike u naše poslove. Cjelokupna naša zamisao oko stvaranja ove matice nije ništa drugo nego jedna vrsta politike.

Ako i našim poslom ne budemo zastupali određenu politiku i djelovali u skladu sa nekom politikom, ponovo će nas nadvladati mangupi i nastaviti da raspolažu našim životima i sa našom budućnošću.

Pritom ne treba zaboraviti da je parlamentarna demokracija najbolji i najhumaniji vid reguliranja ljudskih odnosa, ali da je to – posmatrano na duže staze, ipak tužna budućnost čovječanstva, što su Japanci već davno shvatili i drže to kao fasadu prema zapadnom svijetu. Do istine se ne dolazi većinom. Ili ne uvijek.

Zato je potrebno u pitanjima bosanskog jezika razjasniti i politička opredjeljenja na kojima počiva i budućnost jezika. U suprotnom, svaka takva zamisao izazvaće brutalne napade sa svih strana, kao što je bilo i ranije, tim više što je jezik u Bosni i Hercegovini već pretrpio velike izmjene u posljednje dvije godine. Sve do Sarajeva dopire hrvatski novogovor, tamo nema ćirilice jer je ona postala simbol velikosrpstva i četništva, nema vozova, a vlakovi ne rade, gluposti se množe na tisuće, hiljade više nema.

Samo sa druge strane Sarajeva, ekavski izgovor pedantno osvaja, o latinici nema ni govora, tisuća je strana i usto omrznuta riječ, u koju su upereni svi topovi mržnje, – a već riječ džamija je simbol džihada.

Kovanice: srpskohrvatski, hrvatskosrpski, srpsi ili hrvatski, hrvatski ili srpski i slične, ne smiju ni da se pominju. Pominjanje bosanskog jezika izaziva takav histeričan smijeh i sa jedne i sa druge strane (a bogme i pokoji šamar) da se to sve čuje dalje od eksplozije mina. A sve je to učinila – politika.

I kuda sada mi trebamo da krenemo?

Kakvu jezičku politiku da slijedimo, ili predlažemo?

Da li da se bavimo politikom ili ne, i kojom politikom?

Da li da shvatimo demokraciju kao mogućnost da svaki čovjek kaže što misli i da se za svoje ideje regularno bori bez posljedica – ili pak da shvatimo demokraciju kao čovjekovu obavezu da, u prvom redu, misli o onome što govori, imajući u vidu činjenicu

da je riječ danas barut, ili otrov?

Drugim riječima, šta sa problemima sa bosanskim jezikom i oko njega u vremenu u kome živimo?

I što da radimo sa činjenicom da je politika koja nas je dovela tu gdje jesmo, ipak rezultat grupe mangupa, nedoraslih političara minornih sposobnosti, a ne ni srpskog ni hrvatskog naroda, ni muslimanskog ni drugih u Bosni i Hercegovini? Jer, sredstva informiranja su ipak u rukama određene politike, a taj fenomen dvadesetog vijeka koji nije bio ni tako razvijen, a ni postojao ranije, učinio je sve da se laži prikažu istinom, da se istine proglase lažima, da se ljubav pretvori u mržnju i da se nametne narodu kao njegov interes nešto što nikada interes naroda nije bio. A narod je polako počeo i da misli kao oni ... Nažalost!

Što, dakle, sa bosanskim jezikom u vremenu u kome živimo?

BOSANSKI JEZIK I VRIJEME U KOME ŽIVIMO

U proteklih pola stoljeća, vrlo rijetkim ljudima od pera i znanja padao je na pamet bosanski jezik, a zaista rijetkim pojedincima i pomisao da se o bosanskom jeziku govori i piše. Odnosno, da se nastavi tamo gdje se stalo.

Kako je danas univerzalni krivac za sve grijehe i promašaje, društvene i osobne, komunistički poredak, satanizacijom jednog vremena svi se mi oslobađamo griže savjesti za nešto što smo trebali uraditi, a nismo.

Najlakše je sada reći da su problemi oko bosanskog jezika u proteklih pedeset godina čamili u podrumima ostavljeni od komunističkog režima »ad akta«, među ostale spise sumnjivih i opakih namjera. To bi nam sada bila kao isprika za zaborav vlastitog jezika koji postoji.

Međutim, činjenice su vrlo tvrdoglave i njih baš mnogo ne zanima da li ih mi priznajemo ili ne, koristimo li ih ili ne, mrzimo li ih ili volimo. One su naprosto činjenice i tu se iscrpljuje sav njihov smisao. Tako, na primjer, u vrijeme tog satamskog vremena, postojale su sve knjige i novine, dokumenti i svjedočanstva, časopisi i biblioteke gdje je sve to bilo javno i dostupno. Postojali su, dalje, ljudi školovani, umni i sposobni koji su živjeli i radili u to vrijeme, i pored tih biblioteka i drugih javnih ustanova – gdje su bili, kao i danas, pohranjeni svi ti dokumenti. Pritom nije bilo nikakvih zvaničnih zabrana da se izučava bosanski jezik i problematika sa njim u vezi, ali – istini za volju

– postojali su rizici koji postoje i danas u nekoj formi. Ali, osim rijetkih i časnih izuzetaka, odgovarajući znanstvenici su ostali po strani, grickajući svoju sigurnu koricu kruha.

Tu treba istaći i časne izuzetke naših ljudi, intelektualaca, koji su živjeli i radili u inozemstvu, među kojima počasno mjesto zauzima gospodin Zulfikarpašić, tvorac Bošnjačkog instituta u Cirihu. Kao častan izuzetak, Adil Zulfikarpašić je rijedak primjer čovjeka velikog srca i primjernog uma (sa čijim se političkim stavovima, uzgred rečeno često ne slažem), ali koji je stvorio veliku i značajnu instituciju našega naroda – Bošnjački institut, žrtvujući sve svoje vrijeme i novac tokom mnogih decenija, da bismo imali danas nezamjenjivu instituciju našega naroda. Pritom ne smeta što se ovaj Institut najčešće poistovjećuje i veže samo za muslimanski narod. To je riznica kulture naroda Bosne i Hercegovine i šire, i najznačajnije mjesto za izučavanje problematike bosanskog jezika.

U teškim vremenima, naglim prevratima i značajnim političkim promjenama, često se javi fenomen da se ovakvi kulturni poslenici počnu baviti aktivno politikom, uistinu samo zato što se to, logikom vremena, ne može izbjeći. Po pravilu i po iskustvu, takvi ljudi, ma koliko bili sposobni, ne postanu dobri i uspješni političari, nego prošetaju kroz politiku i vrate se tamo gdje i spadaju: u kulturnu politiku. Ali, za djelo koje je stvorio Adil Zulfikarpašić sa Institutom, trebaju dva života. On je to uspio jednim.

Tek u posljednjih par godina, pojavili su se iznenada i neočekivano – kao i u svim teškim vremenima – hrabri, stručni i umni mladi ljudi, ozbiljni i pošteni, koji su, u skladu sa svojim znanjima koja nisu mala, počeli istraživati činjenice o bosanskom jeziku i pisati o tome.

Takav častan primjer, pored ostalih, je i Senahid Halilović koji je izdao knjigu »Bosanski jezik«, koju sam – moram to istaći – *obilato koristio* u pripremanju ovog, iznad svega, skromnog rada o bosanskom jeziku. Međutim, moje namjere nisu da istražujem činjenice o bosanskom jeziku, moj zadatak je da samo upozorim, one koji žele da me čuju, da je i pitanje bosanskog jezika jedan od zadataka Matice, ako do njenog formiranja dođe.

Pritom, okupljanje mladih ljudi oko Bosanskog instituta, koji se bave problemima bosanskog jezika, bio bi jedan od važnijih zadataka, jer bi ujedinjene snage dale i bolje rezultate.

U prilogu knjige »Bosanski jezik« dati su važniji tekstovi koji govore o bosanskom jeziku, i to iz raznih perioda, i od pisaca različite orijentacije. Dati su argumenti i za i protiv bosanskog jezika, tako da čitalac ima sva stajališta, manje ili više utemeljena. Tu se mogu naći i tekstovi Matije Divkovića koji je usvojio opšteupotrebnu leksiku slovenskog porijekla, pisca koji upotrebljava i tisuću i hiljadu, kao i turcizme iz govora njegovog kraja.

Tu su tekstovi koji govore o djelu Muhameda Uskufije, najvećeg pjesnika naše alhamijado književnosti i tvorca prvog bosansko-turskog rječnika. Tu je predstavljeno i djelo Mustafe Bašeskije (1731, Sarajevo), koji je zabilježio i naše najstarije narodne pjesme u alhamijado književnosti. Lijepo je predstavljeno djelo Mehmedbega Kapetanovića-Ljubušaka (iako je u suštini Vitinjanin), Meše Selimovića, Vatroslava Jagića, te anonimnih autora koji su pisali o bosanskom jeziku, sve do savremenika koji se danas bave problematikom bosanskog jezika.

Tu je i prilog Ragiba Lukovca koji je tvrdio: »Vuk Karadžić je, kao što je poznato, bosanski ijekavski jezik samo nazvao srpskim, a on je zapravo bosanski, ali zajednički jezik sva tri naroda Bosne i Hercegovine«.

Ali, da bi se napisala ova knjiga, trebalo je mnogo znanja, strpljenja, sposobnosti i hrabrosti. To je poštena knjiga puna činjenica. Senahid Halilović je, ukratko, pokazao u ovoj knjizi da bosanski duh ne miruje i da je on, eto, sadržan i u bosanskom jeziku za koji se ova knjiga zalaže.

Ovdje se ne mogu osvrtati i na druge koji su dali svoj doprinos problematici bosanskog jezika u ovom našem vremenu, ali treba reći da su oni svojim znanstvenim radom pokrenuli problem sa mrtve tačke i tome dali svoj velik doprinos. Vjerujemo da će se sa ovim poslom nastaviti.

ZAKLJUČAK

Bosanski jezik nije ni mit ni stvarnost.

Bosanski jezik je i mit i stvarnost u isto vrijeme. U nemogućnosti da se slobodno izrazi na jeziku koji postoji i koji nema ime koje mu pripada, narod je od jezika stvorio mit.

– Pošto danas mržnja caruje na sve strane, a mi tvrdimo da se narodi Bosne i Hercegovine i dalje vole, afirmacija bosanskog jezika (treba biti realan) predstavljala bi čudo. Ali, čuda se

događaju upravo onima koji se vole.

– Treba nastaviti sa istraživanjem i borbom za bosanski jezik, jer – bez obzira na zla vremena u kojima živimo – svaka intelektualna misija ima budućnost.

– Treba se boriti za istinu, ne samo u odnosu na bosanski jezik, nego i u odnosu na druge dimenzije života naroda Bosne i Hercegovine. Jer, gnusno je sve što se krivo kaže, makar i o neprijatelju.

– ne treba se prepuštati očajanju, jer nije nepoznato da su mnogi narodi više stradali poslije pobjede nego poslije poraza.

– Mi živimo u prelaznom periodu, a prelazni periodi su »često bili gori od svake diktature. Radimo i na pitanjima »bosanskog jezika« za one koji prežive.

– Sve naše aktivnosti treba podrediti afirmaciji svega što ljude spaja, činjenici da je Bog jedan i da su svi ljudi pred Bogom braća, što u Bosni ima poseban učinak, jer su nacionalne grupe u Bosni ipak izgrađene na religiji.

– Zlo u čojveku je jače od dobra, i zato se ne treba plašiti napada na ideju o bosanskom jeziku, nego treba biti spreman argumentirano odgovoriti na sva pitanja koja se u vezi s tim postavljaju, pa čak i na pitanja političara.

Boriti se za shvatanje da će narodi Bosne i Hercegovine pronaći najbolja rješenja sami za sebe, da je današnja situacija, možda, samo lutkarsko pozorište u kome smo mi lutke, jer je u svijetu počela jagma oko Balkana kao oko neočekivano slobodne teritorije. Pritom svaku pomoć, pa i humanitarnu, treba pozdraviti, ali i znati da je to, u najčešćem broju slučajeva, samo zgodna prethodnica drugih interesa u kojima smo mi samo objekti. Zato je vrlo bitno da stvaramo atmosferu da bismo mogli reći ljudima: ljudi, razumite nas – bosanski vam govorimo! Pritom, ponavljam, treba znati odlično i srpski i hrvatski, i poštovati svačije opredjeljenje, čak i u Bosni, u tom smislu. Jer su Srbi i Hrvati dali veliki doprinos jeziku.

– Nemojmo gubiti vrijeme u istraživanju kontradikcija našega vremena. Postojanje kontradikcija nije nikakav argument, to su činjenice života danas i sa njima treba živjeti. Jer, zlo u čovjeku je vječno i neprolazno, a čovjekove zablude (kojima smo danas vrlo bogati) počivaju, pored ostalog, i na velikom broju očiglednosti, logike pa čak i istina. Odnosno, poluistina.

– Veliki broj sukoba među ljudima počiva na nesporazumima.

Mislim da su problemi oko bosanskog jezika ipak uvijek bili, zapravo, jedan veliki nesporazum među ljudima. Zato, postavljanje ovog problema u koordinate onoga što ljude spaja, jeste put za prevazilaženje tih nesporazuma.

– Na kraju, nadajmo se da će neka nova snaga poslije oslobođenja Sarajeva prokuljati kao lava iz svijeta koji je tamo ostao i pretrpio golgotu i nesreću – za ljubav zajedništva i istine, tih najvećih vrlina bosanskog duha.

Toj snazi koju očekujem iz Sarajeva ne znam ni oblika ni imena, ali u nju vjerujem i nadam se da će nas ona povesti putevima ljubavi ka zajedničkom životu, za koji smo do juče mislili da nikada neće doći u pitanje. Nadajmo se da ćemo se riješiti nacionalizama i šovinizama svih boja, da ćemo pobijediti zlo i afirmirati dobro, da ćemo se riješiti grlatih osvetnika i ljudi male pameti i velike mržnje. Tada ćemo moći javno i slobodno reći: Mi volimo muslimanski narod, mi volimo srpski narod, mi volimo hrvatski narod i sve ljude Bosne i Hercegovine. Mi želimo da gradimo porušene mostove, i da umnožavamo druge. Jer, nema Bosne i Hercegovine bez Muslimana, nema Bosne i Hercegovine bez Srba, nema Bosne i Hercegovine bez Hrvata, ili shvatimo to – Bošnjaka.

Sve to nije nerealno, jer je Bosna imala vrlo teških iskušenja u svojoj istoriji, pa je svakom nasilju pogledala u leđa. A zatim će doći snaga koja će kazniti zločince, sve zločince, jer zločinci nemaju nacionalnosti. Oni su naprosto zločinci i po nacionalnosti.

Doći će vrijeme da se i o bosanskom jeziku prozbori na način na koji taj jezik zaslužuje, pritom da to nikoga ne vrijeđa i da se poštuje svačiji izbor. Akobogda!

Hvala vam što ste me saslušali!